

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1983 — Ч. 4 (264)

О. ЗУЄВСЬКИЙ: КАССТОПЕЯ IV

В. СОКІЛ: ДНІ ДАВНЬОЇ ВЕСНИ

Ю. КЛИНОВИЙ: ВАСИЛЬ СІМОВИЧ — МІЙ
УЧИТЕЛЬ

Б. ПЕВНИЙ: ДІЯЛОГИ В «ЕЛЕВЕЙТОРЬ» Й
ПОЗА НИМ

М. ХЕЙ ФЕЦ: ВЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ —
ЗЕКІВСЬКИЙ ГЕНЕРАЛ

Н. СВІТЛИЧНА: ПОГРОМ З ПРОДОВЖЕННЯМ

М. ПРОКОП: НА НОВОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПОЛІТИКИ КПРС

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Емма Андієвська

ГЕРОСТРАТИ

Роман. 1971, 500 стор.

Ціна 7 ам. дол.

РОМАН ПРО ДОБРУ ЛЮДИНУ

Повість. 1973, 291 стор.

Ціна 6 ам. дол.

НАУКА ПРО ЗЕМЛЮ

Поезії. 1975, 126 стор.

Ціна 5 ам. дол.

РОМАН ПРО ЛЮДСЬКЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Роман. 1982, 454 стор.

Ціна 15 ам. дол.

НОВЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ В ПОЛЬЩІ 1980

Мюнхен, 1981, 193 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

До збірки увійшли документи, які розповідають історію виникнення і діяльність вільної профспілки польських робітників «Солідарність». Збірка включає тексти заяв Комітету оборони робітників (КОР), Хартію робітничих прав, тексти документів про утворення і легалізацію вільних профспілок, зокрема домовлення Міжзаводських страйкових комітетів з урядовими комісіями, документи про перебіг страйків на різних заводах і в містах Польщі, а також тексти заяв солідарності з «Солідарністю» польських письменників, студентів, учених, представників Католицької Церкви. Вміщено також уривки зі статей та есеїв Яцека Куроня, Адама Міхніка та Лешка Мочульського. Збірка ілюстрована фотодокументами.

Вибір документів, передмова та висновки Мирослава Прокопа.

Ціна: 7 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасності» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1983

Ч. 4 (264)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — APRIL 1983
MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Іван Кошелівець.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, Müllerstr. 33, Rgb. 8000 München 5, Bundesrepublik Deutschland. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

КАССІОПЕЯ ІV

Олег Зуєвський

ЖУРБОЮ ОСЬМАЧКИ

Дібравши вихор як фасон,
Вона, здалося, вийшла в танці,
Змикаючи слухняні пальці
В опорі сонячних колон,

Хоча й ступала на перон
У подорожній кожушанці,
Де в коліях похмурі шанці,
А не іскристий одеон,

Для них оркестрою гриміти
Зачнуть без ляку і приміти
Його довкола на землі,

Куди пропасти їхня доля,
Неначе цвіт зникає з поля
І в темну вічність королі.

1982

БЕЗ МОДЕЛЕЙ

Чужі убори кидай скрізь,
Готовлені на манекени,
І хащами від них пролізь
До обезлюдненої сцени,

Турбуючись лише про твердь
Її погідного підсоння,
Коли б торкалася ледь-ледь
Коханих скронь твоя долоня.

Але й цю з'яву одклади
Банкнотом, що не знає рента:
Не Гюїсмансові ж сади
Малюєш ти й не для Ессента,

А тільки де самий зв'язок
Пропорцій зійде на екрани,
Свій неквапний затримуй крок,
Либонь сягнувши до нірвани.

І не буди хоч тут її,
Пародію, що наче в глеї
Лежить, ховаючи краї
Зневіри пильної твоєї!

1982

ІЛЮМІНАЦІЇ

Сузір'ями тепер, аж до кінця
В нерівних комбінаціях, мов грона,
Набувши раптом виразу лица,
Подвійна зваблює тебе корона:

Ти не минатимеш її залять,
Бо здійметься в думках вона від шалу,
Куди Стовпи Гераклові злетять
І плечі схилять гирями помалу,

Щоб ти пізнав утіхи цих каскад,
На птаха перекинувшись без тями,
Який у леті, збитому назад,
Маячить корогвою над полями

І прагне досягати звідтіля
Голодним зором ледь примітну лунку,
Що не сховала змовниця рілля
Для нього в заповітному дарунку.

1982

ПЕРЕКЛАД ІЗ ЦИКЛУ «ЕХО»

Листком осіннім, що згорів
У полум'я припливі,
Невидному, без берегів,
Що зникнули журливі,

Або розгорненою вміть
Сторінкою роману
Та словом про ясну блакить,
У цноті вічно п'яну,

Де винахідливий герой
Порвав густі тенета,
Або як пильний вираз той,
Що звівся для портрета,

Нежданий, вимріяний теж,
З книжок в заскленій шафі й
Твоєї пам'яті без меж
В альбомі фотографій

І в денниках, як ті моря,
Наснажені красою,
І повні скрині лихваря
Лихвою золотою,

То тінню, мов дрібний кулик,
Ловцеві без криївки
З'явився в погляді і зник
Сталевим блиском цівки,

То вибраною з-поміж пар
Облудниць на дорозі,
Де кволий світиться ліхтар
Так само в їхній позі,

Без руху, наче на канві,
Що звисла втіхи ради,
Аж їхні постаті живі
Колонами паради

Злилися в натовпі свічок
І квітом серед листу,
Який, упавши, не пожовк,
На землю каменисту,

І косами у них розцвів,
М'яким весільним ложем
Для нерухомих черепів,
А також зелом схожим,

То захватом, коли весна
Приносить гойну зливу
І барвами з-поза вікна
Добу веде вродливу,

Відбитися їй час притьмом
У атрибутів зграї,
З геометра трикутником,
Минаючи трамваї,

Хоча і в помислах, де брук
Не знає інших ліній,
Окрім грудей і звабних рук
В журбі суплікаційній,

Аби кометою здаля
Горіти щохвилини:
Єднає так гіперболя
Заобрійні площини.

1982

ПІВНИКИ

Це інше: вітражів широка брила
І золото на ній та ще в очах,
Яке під віями сховалось, наче птах
У спокої згорнув слухняні крила.

А їх наплинула безмежна сила,
На всю завору звиснувши й на шлях,
Де став межею непокірний страх,
Що в темних закутках зима лишила.

Та все ж не камінь, схожий на труну,
Мандрівку їм спинив у далину,
А тільки руки, зрослі мотиллями

У пошуках крилатої мети:
Вони побіля них зайшли до рами
Надію в них справдешню зберегти.

1980

МОНАРХ
(З А. Рембо)

В землі шляхетних, приязних людей,
Посеред гурту їхнього бучного,
Присутні випадок зустріли цей,
З обуренням не мовивши нічого.

Там дівчина до хлопця молодого
Припала в захваті, сказавши: «Гей!
Сьогодні я, здається, не від того,
Щоб стати королевою! Ачей

Найкраща я у нашім гарнім світі,
Коли вклоняється мені в привіті
Тут кожен радо, як моя любов!»

А він з мольбою кинувсь до народу
І був монархом, поки й день пройшов,
Бо всі йому на це давали згоду.

1980

ДНІ ДАВНЬОЇ ВЕСНИ

Василь Сокіл

Серед пекучого літа раптом згадалася весна. Певно тому, що не так давно сталася в мене незвичайна зустріч з нею тут, у Сполучених Штатах Америки, в новому для мене світі. Точніше сказати, в одному з найкращих, кажуть, на світі міст — Нью-Йорку. А ще точніше й найдивовижніше, на площі імені Тараса Шевченка в цьому місті, між його 2-ою та 3-ою вулицями в Мангеттені, у святковий день фестивалю української молоді.

І відразу на мене війнуло ні з чим не зрівняним ароматом весни моєї юности.

Весна — всюди весна. В тропіках вона напевне зовсім не така, як на далекій півночі. Але знаю, скрізь приходить той час, коли починається нестримний процес відродження і коли ні в яку іншу пору року, а лише весною, можна побачити весняні квіти.

Не завжди вони однакові, але в усіх, де б вони не виростили, є спільні барви, ніжні та ласкаві.

Пригадалися степи мого дитинства. На рівних просторах південної Катеринославщини на межі з Таврією тоді ще було багато незайманих, подекуди з первісною ковилою земель, які ранньою весною вкривалися суцільним жовтим кипимом диких трав: буйно розквітали свиріпа, жовтець, гірчиця. Згодом до неї додавав своєї запавної барви медовий буркун. У невеликих видолінках з-під чагарника несміливо визирали блакитні вічка пролісків. А ще пізніше до жовтого кольору впліталися сині волошки...

Весна для мене завжди лишається забарвленою двома кольорами: жовтим і блакитним.

Такою була і рання весна 1918 року. Катеринослав — уже й тоді не тільки значне індустріальне місто, але й важливий культурний та науковий центр — вирував революційним національним піднесенням. Широким (казали, найширшим у світі) проспектом, плывучи з гори Соборної площі, прямувала велелюдна демонстрація. В її лавах бадьорим кроком, щоб не відстати, поспішав дванадцятирічний гімназист. Він був ніби на самому чолі колони, поруч з кремезним дядьком у солдатській шинелі, який тримав у руках прапор. Прапор весняних барв. І на грудях демонстрантів ясным світлом горіли стрічки тих же кольорів. І у хлопця на сірій гімназійній шинелі теж красувався він, жовтоблакитний вогонь.

Аромат весняного пробудження хвилями перекочується довгим і широким катеринославським проспектом. І вже скоро полинуть рядки Олесевої поезії:

— «Яка краса! Відродження країни!»

Пробудження природи, відродження країни!..

Але швидко зів'яне весняний квіт, прийде холодна, мертвяча зима. Тільки в серці хлопця навечно лишиться теплий спогад про радісні весняні кольори: жовтий і блакитний.

Блакить — це широчінь моря, глибочінь неосяжного неба. А жовтий колір — це земля моєї батьківщини ранньою весною, запашна, квітуча.

На зміну короткій весні українського державного відродження прийшли холодні вітри московської півночі, і лагідні кольори, жовтий та блакитний, відтоді були проголошені в Україні смертельно небезпечними для кольору червоного, жорстокого, кривавого.

Тоді той молоденький, ентузіастично настроєний гімназіст не усвідомлював небезпеки, зберігаючи довгі роки у своїх домашніх схованках веснянозапашну стрічку.

Щастя цього хлопчини, що коли через сім років його заарештувало ГПУ, в нього вдома не зробили трусу. Тоді його взяли просто з вулиці. А коли привели до камери катеринославської губернської тюрми, яка нахабно височіла на тому ж проспекті, де він недавно так гордовито з жовтоблакитною стрічкою на грудях ішов у святковій колоні демонстрантів, він там побачив кількох із старших товаришів. Це до них він велінням серця так щиро був прилучився, глибоко і, може, наївно вірячи, що саме їхніми прагненнями можна буде знову піднести вгору прапор вільної України. Можливо, — думав він тоді, — хай навіть буде на ньому і червона смужка. Адже, без крові не обійдеться...

Але не поспішаймо з тюрмою. Повернімося ще трохи, років на кілька назад, коли й тому хлопчаків було всього десять років...

З глибокою пошаною схиляюсь я перед пам'яттю своїх батьків: вони достойно виховали дітей своїх в любові до України. В хаті у нас завжди лунала рідна мова, хоча дитинство наше проходило в «кацапському» селі. Дивно? Такі села були засновані ще за часів зловісної Катерини Другої, яка вже тоді прагнула зрусифікувати загарбані нею землі півдня України поселенцями з Росії. Теж і на Катеринославщину прийшли вони, зайнявши родючі землі, заснувавши такі села, як Царекостянтинівка, Бельманка, Гусарка та інші. От в оцю Гусарку Олександрівського повіту, мешканці якої говорили сумішшю білоруської та російської мови, і заслали мого батька на початку століття за його українофільські, як тоді називалося, переконання.

Батько мій Іван, син коваля Василя, кріпака, замордованого з наказу пана Канкріна за непокірну вдачу, самотужки здобув початкову освіту, а згодом навіть спромігся витримати земський іспит на право вчителювання в сільських школах. Моя мати, Явдоха

Григорівна, родом з порівняно заможної родини Панченків, здобула добру освіту у відомому тоді Тверському жіночому педагогічному училищі і, хоч мала для себе багато інших, кращих можливостей, жертвовно пішла за своїм чоловіком на важчі умови і все життя була його надійним і вірним однодумцем. Багато допомагала вона йому і в подальшій освіті. Разом протягом майже двадцяти років навчали вони гусарців. І заслужили велику пошану від них на довгі покоління. Велике зворушення я пережив, коли три роки тому прощаючись невідомо як надовго з батьківщиною, відвідав своє село. У дуже добре організованому краєзнавчому музеї Гусарки (директором його тоді був родич одного з учнів моїх батьків Василя Гудини) я побачив великий, на всю стіну стенд, присвячений моїм батькам, їхній культурно-освітній діяльності в селі та взагалі всій нашій родині. (На жаль і на ганьбу тим, хто це зробив, я вже тут, у Нью-Йорку, дізнався, що всі матеріали про мене було знято з вітрин).

Не можу сказати, що батьки виховували нас, дітей, якимось особливо. Давали волю, розвивали ініціативу, подавали можливості вибору. Вся атмосфера в сім'ї була така природна, невимушена, несварлива, що ми виростили вільно, дружньо, мали можливість пізнавати навколишній світ без підказки, здобували знання без будь-якого примусу, але з великим бажанням (майже всі ми, діти, в п'ять років уже вміли вільно читати). Може, в цьому була педагогічна мудрість насамперед нашої матері — лагідної, терпеливої, тактовної, витриманої жінки. Батьківськими стараннями були для нас створені надзвичайно великі можливості для виявлення власної ініціативи. Батько в ті роки мав у хаті величезну, як на сільського вчителя, бібліотеку. В ній, крім російської та світової класики, було, всупереч засланню, немало книжок українською мовою. Батько вмудрявся з цієї глушини (150 км до найближчого міста Олександрівська, тепер Запоріжжя) довгі роки передплачувати «Основу», «Киевскую старину», «Літературно-Науковий Вісник», купувати окремі твори українських письменників. В хаті звичайно були «Кобзар» Шевченка, «Історія України» М. Аркаса, книжка французького мандрівника інженера Бопляна про Запорізьку Січ, твори Нечуя-Левицького, П. Мирного, Глібова, Кашенка тощо. Напевне для нас, особливо для мене, змалку жадібного до книги, це була велика і глибока школа патріотизму.

А ще більш вагомого лишили в моїй свідомості пізніші роки, коли батьки почали нас навчати в Катеринославі. Старший брат Микола тоді вже навчався в комерційному училищі, сестра Марія в жіночому, а мене, після року перебування в приватній гімназії Фавицького, прийняли до Другої класичної гімназії на Соборній площі, де була церква. Вона була відома, зокрема, тим, що спочатку її задумали будувати як копію собору св. Софії в Константинополі,

але грошей вистачило на значно меншу і скромнішу. Однак, архітектори показали, якого розміру за площею мала бути споруда, поставивши огорожу собору за параметром константинопільської Софії.

Катеринослав на ті часи був уже чималим містом з понад 200 тисячами населення. Після десяти років проживання в глухому селі це було перше місто, яке я побачив. Враження (запевняю вас) було неймовірне. Вперше побачив широкі вулиці з бруківкою, асфальтом, з високими, аж на три-чотири поверхи будинками; вперше побачив широкий Дніпро з висоти потьомкінського саду, трамваї, автомобілі...

Нелегко було батькам з їхнім вчительським заробітком вчити відразу трьох дітей у такому великому місті. Однак найціннішим було те, що батько ще й дав нам можливість мешкати в міській інтелігентній українській сім'ї. Як я пізніше зрозумів, у батька на ті часи були великі і часом не дуже безпечні зв'язки з прогресивними українськими колами. Він якийсь час був регулярним кореспондентом журналу «Діло», де друкував свої нотатки під псевдонімом Селянин, особисто листувався з українськими діячами і часто бував у Д. Яворницького, привозячи до його музею старовинні речі. Дмитро Іванович (Яворницький) багато допомагав батькові, зокрема, знаю, що саме він допоміг у прийомі мого брата Миколи до комерційного училища, директором якого був тоді українець — «действительный статский советник» Антон Степанович Синявський.

Не знаю, коли й як заприятюлися батько з Іваном Михайловичем Трубою, але від якогось року, здається, це був 1915 рік, сім'я цього відомого в місті інженера-залізничника гостинно прийняла нас, себто Миколу, Марію й мене, до себе в дім на повне, як то кажуть, забезпечення. На моє дитяче враження цей дім був справжнім казковим палацом на два, ба навіть на три поверхи, з чудернацькими баштами, колонами, терасами, бальконами, серед квітучого саду з барвистими клумбами, піщаними доріжками. Стояв цей будинок у глибині двору, а з передньої частини вулиці був ще один триповерховий будинок казенного типу. Все це було власністю інженера Труби. Будинок на вулиці Пороховій винаймався, а в тому, що був у саду, жила родина Івана Михайловича: дружина Віра Петрівна і троє дітей, старша Олесь, моїх років, і малі сини, Тарас і Борис.

На все життя запам'ятався мені цей гостинний дім і привітні господарі багатьма подіями, але особливо тим, що саме в цьому домі я вперше дізнався про кольори українського прапора. Олесь, з якою я відразу подружився, під великим секретом якось показала мені книжку, в якій розповідалося про козацькі прапори, гетьманські клейноди, вбрання, зброю українського війська. В ній

було багато кольорових ілюстрацій, і на одній з них був жовтоблакитний прапор. А через якихось два роки ця емблема красувалася на моїх грудях під час урочистої демонстрації в Катеринославі.

В домі Трубів ми, селянки, проходили нелегкий курс опанування міської культури. Великий клопіт мені був з російською мовою. Гімназисти потішалися з моєї кумедної мови. Пригадую, скільки горя завдавало мені те, що я ніяк не міг знайти російського відповідника для виразу «отакий завбільшки» і всяк раз казав: «этакой завбольшки».

Немало ускладнень я мав і з правилами поведінки за «панським» столом. Добре пам'ятаю суворого на вигляд Івана Михайловича, завжди чепурно одягнено в костюм, стрункого, з борідкою, яку я потім бачив у декого з гостей Труби і, що цікавіше, на портретах Володимира Винниченка та в Михайла Авдієнка, одного з керівників катеринославської організації УКП. Не знаю лише, хто в кого запозичив ту бороду.

Господар дому, видно було, від усіх вимагав дисципліни, порядку, ввічливості, пошани до старших. Здається, всі його трохи побоювались, а надто ми, селянки-квартиранти. Іван Михайлович завжди мав сідати до столу першим. Моє місце, на превелике нещастя, було якраз на протилежному від Івана Михайловича боці довгого столу, і це примушувало мене бути весь час у напруженні і тривозі, щоб, не дай Боже, чогось не вчинити за таким столом і в такому вельмиповажному товаристві. І треба ж було як гріх, щоб одного разу мені в тарілку супу поклали шматок якогось м'яса чи курячу шийку. Я делікатно, щоб не капнути на білу скатертину, з'їв суп. На дні тарілки лежав той злощасний шматочок м'яса. Дотримуючись етикету, я не взяв його просто в руки, щоб з'їсти, а вирішив ужити для цієї операції культурних приладів у вигляді ножа й виделки. Ніж був тупий, і я марно намагався щонебудь ним відрізати. Тоді я наколов м'ясо виделкою й спробував його надкусити. Однак, воно виявилось таким жиливим, що потрібні були значні зусилля з боку виделки. Нею я потяг від себе той шматочок, який тримав міцно в зубах, але розрахував не досить точно, з силою вирвав з рота весь той шматочок і виделкою, як з праці, кинув його через увесь довгий стіл прямисінько в інтелігентну бороду господаря дому, шановного Івана Михайловича.

Цікаво, що ніхто, крім мене, не засміявся з цієї комічної ситуації. Іван Михайлович торохнув руками об стіл, щось вигукнув, схопився з місця і... Обід, певна річ, був зіпсований. Мене на другий день пересадили на інше місце. Відтоді я сидів не проти господаря, а проти сестри. Вона не була позбавлена почуття гумору, і ми з нею нишком довго посміхалися за столом з приводу цього інциденту.

Господар дому, виявилось, і не думав гніватись на мене і дуже швидко згадував жартома мою невинність. Хоч зовні суворий, він був гостинним і щедрим. Мав багато друзів і приятелів серед українських кіл. В його домі завжди, а особливо весною та восени, було гамірно від гостей. Ми, діти, в таких випадках не сиділи за обідніми столами, бо в домі Івана Михайловича часто бували справді знамениті гості. Чуючи ті чи інші прізвища, я тоді не надавав значення, кого саме я там зустрічав. Згодом уже пишався, що бачив таких українських діячів, як Євг. Вировий, Дм. Яворницький, В. Доманицький. Гостювала там і Олена Пчілка. Сім'я Кривинюків та подружжя Павловських були частими гостями в домі Труби. Бував в них і Дм. Дорошенко, тоді викладач історії в училищі, де вчився мій брат Микола, згодом видатний державний діяч, міністер закордонних справ Української Держави, а на еміграції перший президент УВАН.

Як правило, чоловіки збиралися в кабінеті Івана Михайловича, а жінки у вітальні або на просторій веранді, ведучи розмови про спільні літні вакації. Найчастіше згадувалося село Сосниця Чернігівської губернії, куди майже щоліта виїжджали родини Кривинюків і Труби.

Ми, звичайно, не бачили тієї загадкової Сосниці, бо на вакації поверталися до своєї Гусарки. Лише через шістдесят років довелось мені все таки побувати в ній. Їздив я туди з нагоди якогось ювілею Олександра Довженка, який був родом з тієї ж Сосниці. На подвір'ї і в хаті його батька — досить заможного колись господаря Петра Довженка, який теж підпав було в свій гіркий час під розкуркулення, тепер музей славетного мистця. Неймовірно щедра іноді радянська влада: на цьому подвір'ї — аж два пам'ятники. Один поставлено перед ворітьми на вулиці — там юний Сашко випростався на весь зріст у динамічному русі, а у дворі знаходиться погруддя вже зрілого Олександра Петровича.

Милуючись затишним селом, згадав я про родину Труби і переконався, що вибір ними цього чарівного куточка над Десною для відпочинку був цілком виправданий: навіть через стільки років не зів'яла краса мальовничого українського села.

Прожили ми в домі Труби до 1917 року, і ці роки для мене пам'ятні з багатьох причин, зокрема я там юним хлопчиком близько зацікавився з передовим українським середовищем, почув про визвольні ідеї і прагнення людей і, не вважаючи це сантиментом, в тому домі вперше дізнався, що Україна має свій прапор весняного пробудження, жовтоблакитний прапор.

Незабаром настане схожа на українську тиха, лагідна, нью-йорська осінь, а я, бачите, все згадую свою давню весну з її кольорами. Чому? Та тому, що від тих днів минуло понад шістдесят років, а за всі ці роки я ні разу не бачив на своїй батьківщині

жовтоблакитної стрічки, кольору прапору моєї Вітчизни. І ось щойно 13 червня минулого року, — приємна і гірка радість! Стою я знову, до глибини душі схвильований, серед сотень, тисяч американських українців, старших і молодших людей, веселих юнаків і дівчат, у день відкриття сьомого українського фестивалю в Голмделі, в Гарден Стейт Артс Центрі. Лунає рідна мова, гримить українська пісня, і на грудях людей жовтоблакитні позначки. Над головами велелюдної громади, як тоді на катеринославській демонстрації, вільно майорить державний прапор моєї української землі.

А я з соромом признаюся, що своєї стрічки з тієї величної демонстрації більше ніколи не зміг почепити на свої груди. За винятком лише одного разу, про який ще не встиг доказати, згадавши про тюрму...

1923 рік. Катеринослав. Студентські роки. Інститут Народної Освіти (ІНО) — так тоді називався університет. Друзі мої в той час вважали, що соціально-історичні проблеми є актуальнішими, ніж мова й література, до яких я вже, було, тоді причастився, почавши друкуватися в місцевому журналі «Зоря» (редактором був Іван Ткачук) та вчащаючи до літературного об'єднання — «Плуг» (керував ним Максим Лебідь). Проте мої громадсько-політичні інтереси та інтереси моїх інститутських друзів (Степан Шудрик, Василь Короткий) збігалися з зацікавленнями плужан (Борис Тенета, Василь Минко, Василь Чапля): ми були стурбовані долею України і на всі несправедливості, які вчинялися щодо неї в умовах радянської влади, гостро реагували.

Тож цілком зрозуміло, чому ми були так зацікавлені, почувши, що в нашому місті діє якась партія, яка звалася теж комуністичною, але в деяких питаннях стоїть в опозиції до керівної партії більшовиків.

Наприкінці 1923 року троє студентів ІНО, історики Шудрик, і Короткий, і я, початківець-літератор, дізналися, що та партія називається Українською Комуністичною Партією (УКП) і що вона легально бореться за втілення в життя, як було сказано в одній з її брошур, «справжньої лєнінської національної політики».

З трудом знайшли ми приміщення, де містився губком (губернський комітет). Це було на вулиці Широкій поблизу великого базару, так званої Озьорки (там колись були озера). Темними вузькими сходами потрапили до досить скромного приміщення на третьому поверсі, яке складалося з великої залі та малої кімнатки. Там ми зустрілися з керівництвом комітету: Михайлом Авдієнком, Антоном Драгомирецьким та Йосипом Дідичем. Не скажу точно, які функції кожен з них виконував. Пригадую лише пропагандиста Дідича, людину нижче середнього росту, худорлявого, з аскетичним обличчям, в окулярах старо-

модного зразка, завжди з якимись книжками, брошурами в руках. Він, як я розумію, був головним ідеологом у губкомі, на зборах промовляв переконливо, аргументовано й дуже дохідливо. Антон Драгомирецький виконував нібито ролю представника ЦК, часто бував у Харкові. Кремезний, робочого складу, повільний у рухах, він, на моє враження, був повною протилежністю Михайлові Авдієнкові, енергійному, високого зросту, ставному, завжди усміхненому, з ясними, трохи допитливими очима. Загалом у ті часи на Михайлові Оверковичу ще лежав відбиток солдатського побуту, від якого він не так давно відійшов, навіть довгий час носив військового крою куртку. Чомусь у перші хвилини він нагадав мені того солдата, який з прапором у руках крокував у святковій демонстрації чотири роки перед тим. Крім згаданих, членами губкома тоді були Антон Ковбаса та Кость Побігайло.

Настільними творами укапівців тих часів були статті партійних публіцистів В. Мазлаха та С. Шахрая, а їхній твір «До хвилі» був по суті програмовим для партії. З цих творів та з бесід-семінарів, які регулярно провадилися в отій залі, ми дізналися про політичні обставини, які спричинилися до створення партії українських комуністів, окремої від більшовицької партії. Не буду характеризувати вартості цієї партії чи нагадувати про її наївну віру в свою силу. З певністю скажу, що вона, хоч і нечисленна, чимраз далі ставала в Україні все небезпечнішою для керівної партії більшовиків своєю невпинною і справедливою критикою практичного продовження Московією царської політики в українському національному питанні, що виявлялося в її ставленні до України як до своєї колонії.

Певна річ, нашим юнацьким настроям цілком імпонували програмові декларації укапівців. Проте, слід сказати, що нас до партії не дуже закликали, і зокрема я весь час перебував на становищі симпатика, який тільки пізніше мав право подавати заяву про вступ до кандидатів у члени партії. Своім головним завданням катеринославська організація ставила якнайбільше поширити свій вплив на робітництво. Навколо були такі велетні, як Брянський металургійний завод, металообробні заводи, Нижнедніровський вагонний завод, новомосковські підприємства. Для пропагандистської роботи використовували і нас, молодих студентів, підготованих невтомним теоретиком Йосипом Дідичем. Вплив укапівців на катеринославських підприємствах неухильно зростав. На Брянському заводі діяла активна, хоч і нечисленна, організація, очолювана робітниками — доменниками Скипочкою та Наклесюю.

Безсила боротися силою ідей, влада більшовиків у Катеринославі — влада одвертих україножерів типу Квірінга та Аверіна — почала застосовувати суворі репресії. Восени 1925 року — кого вдома, кого на праці, а декого просто на вулиці — всіх в один день

було арештовано близько двадцятьох діячів партії. Я, хоч і співчуваючий, був також «запрошений» після чергової бесіди в робітничому гуртожитку на Чечелівці до міського відділу ГПУ, а звідти після формального допиту відвезений до головної катеринославської тюрми, яка тоді була у верхній частині проспекту.

Часу відтоді пройшло чимало, щоденники небезпечно було писати, всіх деталей того тюремного побуту не можу пригадати, проте основні події лишилися в пам'яті, далєбі, навєки.

Спочатку всі сиділи в різних камерах, але старші товариші, досвідчені в таких обставинах, головне Михайло Авдєнко та Антон Драгомирецький, також заарештовані в той час, швидко налагодили зв'язок з усіма, і ми спільно зажадали, щоб нас як політичних в'язнів звели до однієї камери. За кілька днів всі вже були в тісному гурті. Не тому тісному, що в камері було справді мало місця (спали на підлозі), а через те, що відтоді всі відчували себе ще згуртованішими. Незабаром вдалося встановити надійний, хоч і таємний зв'язок з «волею», на якій залишився Йосип Дідич. Про арешт відразу повідомив він усіх, кого слід. ЦК почало вживати відповідні заходи до звільнення арештованих. Однак, тюремники не тільки про це не мовили ні слова, але й не подали ніяких аргументів до нашого арешту.

Не пам'ятаю, скільки днів минуло, але невдовзі ми поставили категоричну вимогу негайно відповісти, на якій підставі в радянській Україні арештовуються комуністи. Попередили в своїй заяві, що в разі відмови, — через двадцять чотири години оголошуємо голодівку і тримаємо її, аж поки всіх не буде звільнено з радянської тюрми.

На другий чи третій день голодівки, якої всі суворо дотримували, з ініціативи Авдєнка вирішили написати листа-протест до Виконкому Комінтерну, секцією якого себе вважала УКП. Пригадую, з труднощами знайшли шматок цупкого обгорточного сірого паперу і почали писати, як запорожці турецькому султанові, підказуючи писареві один за одним текст того історичного послання. А писарем, до речі, був я. Дали мені в руки хемічного олівця й наказали записувати. Лист був недовгий, бо паперу мали обмаль. Тому кожну фразу намагались якнайстисліше формулювати, щоб не робити поправок. Пригадую перші рядки, піднесено врочистий початок листа: «Не в ім'я мізерної дипломатії, а заради високої справедливості ми, члени катеринославської організації української комуністичної партії УКП, секції Комінтерну, звертаємося до Виконкому Комінтерну з камери міської тюрми...» (Лист, звичайно, писався російською мовою.)

Лист цей щасливо дістався на волю, але ніхто з нас не знав, що

там далі з ним робилося. Голодівка тривала ще кілька днів, а на дев'ятий день всіх нас холодної ночі вивели на тюремне подвір'я і, нічого не кажучи, посадили у відкриті вантажні машини з озброєною охороною і повезли широким проспектом... Нарешті, нас привезли на вокзал, там висадили і знову ж під конвоєм завели до неосвітлених вагонів з заґратованими вікнами. На дверях всю ніч стояли вартові.

Ранком поїзд зупинився в закутку якоїсь станції. Весь наш шлях з Катеринослава був позначений загадково загрозливою атмосферою (свого роду психологічним тиском на нас). Однак, швидко ми всі впізнали Харків і стали робити всілякі припущення, до чого воно все йдеться.

Знову вантажні машини — цього разу вже закриті — і знову тюрма, славнозвісна з царських часів Холодногорська центральна тюрма.

Голодівки ніхто не припиняв, хоча весь час нас провокували різними харчами. Однак всі трималися стійко, не зважаючи на те, що стан багатьох уже був досить тяжкий. Я, наприклад, не пам'ятаю, як перевозили з тюрми на Чернишевську вулицю до головного управління ГПУ, не пригадую, де й з ким та в якій камері був. Наче уві сні пригадується лише один момент, коли хтось з наглядачів внутрішньої тюрми на Чернишевській ніс мене, майже непритомного, вузькими сходами кудись то вниз, то вгору, а я абсолютно нічого не пам'ятав. Очуняв у якійсь теплій кімнаті. Навколо було чути глухий гомін багатьох людей, біля мене стояла незнайома мені жінка і припрошувала випити склянку чаю з молоком. Смачний та життєдайний був мені той напій, милою та ласкавою була та жінка. Здавалось, що то була моя мати.

Виявилось, що того дня ми вже були звільнені з тюрми і стараннями товаришів одвезені до квартири партійної діячки Писоцької, яка саме так дбайливо відпоювала всіх чудовим чаєм. Всі раді були щасливому визволенню і нібито здобутій перемозі. Відчували себе буквально на сьомому небі. А до сьомого неба подібність була та, що квартира містилася справді на сьомому поверсі будинку на Пушкінській вулиці, а число будинку також було сім!

Святковий настрій тривав недовго. Голодівка та лист до Виконкому Комінтерну, хоч і звільнили нас з тюрми, але ніякої перемоги партії не принесли. Навпаки, це прискорило ліквідацію партії укапістів. Суті не міняло те, що формально в ухвалі Виконкому Комінтерну сказано було не про ліквідацію, а про влиття укапістів до партії більшовиків. Що означало це влиття, показала історія: навіть фізичне знищення.

Коли я за кілька днів повернувся додому, батько не промовив ні слова докору. Здається тільки, що в його тоні з'явилися нотки рівності зі мною (перед тим він уже не в одній тюрмі сидів). Він довго розмовляв зі мною, цікавлячись моїми дальшими намірами.

Замість прямої відповіді, я запитав, чи не траплялась йому десь у хаті захована мною святкова стрічка. Він вийшов з кімнати і за кілька хвилин приніс трохи зім'яту, але все ще веснянозапашну квітку з двох кольорів, блакитного і жовтого.

І я тоді (востаннє на довгі роки) ще раз притис її до своїх грудей.

ВЕСЕЛИЙ МРЕЦЬ

Шарль Бодлер

У жирній та слизькій землі, де слимаки,
Я вирив би собі ту яму серед цвілі,
В ній випростати б міг старі свої кістки
І спати в забутті, як риба спить у хвилі.

Геть мотлох духівниць, надгробки та гробки!
Не треба сліз людських на тій моїй могилі,
Хай круки пити кров летять звіддалеки
До цих брудних кісток в моїм колишнім тілі.

О друзі-хробаки без вух і без очей,
Дивіться, йде до вас мертвяк веселий цей!
Філософи, сини гнилятини неситі!

Руйновище моє дірявте до кінця!
Скажіть, які то ще тортури є у світі
Для тіла без душі, серед мерців мерця?

Переклав Мойсей Фішбейн

Василь Сімович — мій учитель

Юрій Клиновий

Спогади — справа суб'єктивна. Не можуть вони дати повного образу людини. А проте без них той, що малює повний образ, обійтися не може.

(Василь Сімович, В роковини смерті д-ра Кирила Трильовського. «Краківські вісті», 23 жовтня 1942, ч. 236)

Моє знайомство з проф. Василем Сімовичем давнє, почалося воно посередньо десь коло 1928 року, коли Василь Стефаник написав до нього листа, щоб — і тут «іпсіссіма верба» письменника із спогаду «Під враженням вистави „Землі”» — «переклав українською мовою мої жаргонів образки». Привід до такого прохання дав Іван Лизанівський, який, видавши тричі твори Стефаника в другій половині 20-их років у харківському Державному видавництві України, частинно змінив говірку його героїв на літературну мову. І хоч Стефаник дякував Лизанівському — лист його був надрукований при кінці видань 1927 і 1929 років — «за Вашу вмилу роботу, яка мене разом з покутським діалектом зблизила до читачів Великої України», він не був цілком задоволений перелицюванням Лизанівського. Саме тому він звернувся до Василя Сімовича, тоді вже широко відомого мовознавця, а ще до того знавця галицьких діалектів, щоб перевів делікатну операцію: переклав діялоги його героїв на літературну мову.

Тут, може, треба згадати, що вони обидва, Сімович і Стефаник, познайомилися в Полтаві під час відкриття пам'ятника І. Котляревському 1903 року. Про це знайомство Стефаник згадував, коли диктував мені листа до проф. Сімовича — я був тоді в Русові і сповняв обов'язки його секретаря, не надто обтяжливі, бо письменник цей писав дуже мало. А втім, ще більш посередньо, я познайомився був з Василем Верниволею — це був літературний псевдонім проф. Сімовича — давніше через його книжки, надруковані Українською накладнею в Берліні, зокрема через збірку «Із вершин і низин» І. Франка і п'ятитомник Б. Лепкого, які він відредагував із прикметною йому дбайливістю і ще й написав до них добрі передмови, які й досі не втратили своєї вартости.

I

Проте особисто я познайомився з проф. В. Сімовичем аж при кінці 30-их років, коли, повернувшись із Канади, поселився у Львові.

Сталося це знайомство в бібліотеці НТШ, де я шукав за збірочками поезій О. Неприцького-Грановського, про якого в літературному додатку «Нового часу» я надрукував пізніше статтю «Невідомий поет і професор». І от тоді, десь у червні 1938 року, в одній з кімнат бібліотеки, густо обкладеній полицями, повними книжок знизу до стелі, так що між ними ледве можна було просуватися, я побачив сивого діда, що сидів за невеличким столом, пильно вглибившись у якісь манускрипти. Я підійшов до директора бібліотеки В. Дорошенка, що метушився в сусідній кімнаті, вічно чимсь заклопотаний, і запитав, хто це сидить при отому столі.

— Ви не знаєте? — засміявся він своїм козячим голоском, — це професор Василь Сімович.

Я був зворушений. «То це той проф. Сімович, якого всі так шанують», — подумав я і зараз попросив Дорошенка, щоб познайомив мене з професором. Ми підійшли до його столика.

Він побачив нас, глянув з-під лоба, ніби казав: «Люди, не перешкоджайте мені, я працюю». Коли Дорошенко представив мене, професор підвівся, стиснув мою руку.

— То це ви, Юрку, вже вас принесло з Канади? Я чекав, що ви прийдете. Візьміть стілець, сідайте коло мене!

Я побачив людину невисоку на зріст, привітно усміхнену, огрядну. Її високе чоло і біле, з рожевим відтінком обличчя були обрамовані буйним, дещо закрученим волоссям, сивим, аж білим, таким самим білим вусом і невеличкою борідкою знизу, а посередині сірі, воружкі очі, що добряче, майже по-батьківському, гляділи на мене. Коли він стояв одну мить, він здавався мені дужим, але старезним дідом у срібній короні. Таким він залишився у моїй уяві і досі.

Почалася розмова, приземна, сердечна, людяна. Професор розпитував мене про українську Канаду, з чого я живу, що думаю робити. Моя несміливість танула, він переставав бути великим, всіми шанованим ученим, ставав людиною яку я ніби знав роками. До цього спричинилися і його усміхнене, привітне обличчя, і його легенький, несилуваний гумор, і неприхована зажура моєю, тоді ще молодою долею. Коли я прошався, він додав:

— Ага! Напишіть мені статтю про канадських українців, ви там були, їх бачили. Я вмішу її в «Житті і знанні».

Проф. Сімович редагував тоді видання Т-ва «Просвіта», його місячник «Життя і знання», призначений для широких мас, теж науковий журнал «Сьогочасне і минуле».

Замовлення було велике, над статтею я зараз зачав працювати. Особливо багато труду завдала мені мова. Я учашав до української гімназії в Коломиї, закінчивши там четверту класу, тоді батько забрав мого брата і мене до польської гімназії у Снятині, де по році моїх товаришів і мене арештували, а потім, кілька років пізніше, я витримав матуральний іспит у Станиславові, теж у польській мові.

Тому я, хоч жив на рідній землі, не мав можливості вивчити рідну мову чи бодай те, що сьогодні в Україні звать інколи західньоукраїнським різновидом нашої мови. Попрацювавши над статтею солідно, я, не без деяких гордошів за мій твір, віддав статтю проф. Сімовичеві, а він, коли я відходив, попросив прийти на другий день, щоб довідатися, чи стаття буде надрукована.

Яке ж було моє здивування, коли, прийшовши до маленької кімнатки на піддаші будинку Т-ва «Просвіта» при вул. Ринок, 10, я почув:

— Роздягайтеся, ви посидите в мене довше! Бійтеся Бога, Юрку, та як ви пишете! Таки просто сором, що син Василя Стефаника так погано пише по-українському.

І тоді почалася наука.

— Ви не маєте філологічної освіти і, очевидячки, не матимете її. Отож, вам треба оглядатися не на газетні теревені «Нового часу» чи «Діла», а на ваше вухо, вухо Василя Стефаника. От дивіться:

І він почав очима бігати по моїй, багато покресленій червоним олівцем статті.

— Ви пишете «напримір». Як у Русові кажуть мужики? — запитав він.

— «На тот приклад», — відповів я, порадившись свого русівського вуха.

— Так і пишіть, так і пишіть: «наприклад», а не «напримір»! А ось ви пишете «оснувати», це також русизм, треба писати «заснувати».

З того часу я частенько зіпзав стрімкими сходами на піддашшя проф. Сімовича, допомагав йому робити коректу «Життя і знання», одержуючи за мою роботу превелику заплату: безкоштовні лекції від одного з великих мовознавців України.

У Львові я одержав посаду керівника пропагандивного відділу Промбанку, що дбав про приватний сектор західньоукраїнської економіки. Коли ж, наслідком розпаду Чехо-Словаччини, постала восени 1938 року Карпатська Україна, від головного директора Промбанку Атанасія Мілянича, людини повної великих ідей і розмаху, я одержав доручення написати роботу про бюджет цієї маленької України. Була це чи не найтяжча стаття, яку мені будь-коли довелося написати. Економіку я вивчав у відомого професора Львівського університету Станислава Грабського, цієї науки, як і свого учителя, я не любив, а тут треба було знову відновити знайомство з цією наукою, вивчати економіку Закарпаття, його природні і людські ресурси. Користуючися порадами інж. Мілянича в ділянці економіки і мовними проф. Сімовича, я мусів змінити її декілька разів, знову і знову виправляти її і переписувати. Коли нарешті вона найшла схвалення моїх менторів, я, згідно з домовленням, віддав її проф. Сімовичеві для вмішення в журналі «Сьогочасне і минуле». Появилася вона друком там таки на початку 1939 року, чи не найкраща і єдина моя «наукова» робота. Тільки з

нею трапилося нещастя: Карпатська Україна перестала існувати. Так моя аналіза її фінансів намарно пропала.

II

У вересні 1939 року скоропостижно загинула Польща, а Західня Україна стала частиною Української РСР. Ми сподівалися чогось іншого, самі добре не знали чого, може, статусу Словаччини в царстві Гітлера, тому й советська окупація, офіційно названа «визволенням», дуже нас усіх пригнобила. Все старе в одну мить пропало, нове було невідоме і прикре, від нього віяло сибірськими вітрами.

Одного дня, десь у листопаді того пам'ятного року, я сидів у бібліотеці НТШ, тоді вже переіменованій на бібліотеку Академії Наук УРСР. Там я зустрів проф. В. Сімовича, ми почали, як тоді водилося, пошепки розмовляти. Професор завідував тоді т. зв. «кафедрою» української мови у Львівському ветеринарному інституті, колишній Академії ветеринарної медицини.

— Приходьте завтра до Ветінституту при Пекарській вулиці, там, де має своє приміщення проф. В. Морачевський, підете зі мною до її адміністратора, я рекомендую вам на посаду завідувача катедри української мови.

Я аж зжахнувся, ніби мене хтось почастував добрим стусаном. Коли я відмовлявся, подаючи за причину моє обмежене знання української мови, професор не дав мені закінчити, сказав просто:

— Не святі горшки ліплять, а втім це звичайні курси для початківців. Будете вчити і самі будете вчитися. Вас там треба.

— А ви, пане професоре, куди ви підете? — запитав я.

— Я піду на університет, там буду завідувати справжною катедрою української мови.

І так сталося. Василь Сімович став завідувати катедрою української мови у Львівському держуніверситеті ім. Івана Франка, а я почав комплектувати «катедру» української мови у Ветінституті.

III

При кінці червня 1941 року Львів зайняли армії нацистів, окупували впродовж року цілу Україну. Я дійшов був із похідною групою ОУН до Фастова, там моїх товаришів і мене арештувало Гестапо, а потім, на початку грудня того ж року, мене, півживого з голоду, звільнило з в'язниці у Львові. Тоді я знову побачив проф. Сімовича в бібліотеці НТШ. Ми знову почали розмову, таку схожу на ту, яку ми вели в середині 1938 року. Професор запитав, що я думаю робити, я ніяково здвигнув плечима. Тоді він сказав:

— Ви знаєте, Юрку, що у Львові організують відділ Українського видавництва і що в ньому я буду відповідати за мовний і літературний відділи. Я пропонуватиму, щоб видати повне видання творів Василя Стефаника. Ви будете його редагувати.

Я відмовлявся, не із зайвої скромности, тільки не був певен, чи впораюся з таким завданням.

— А хто знає краще Стефаника, ніж ви? Коли ж ідеться про те, як його редагувати, то ми устійнимо, яким це видання має бути. Не бійтеся, я вам буду допомагати.

В наступних тижнях ми встановили основний принцип видання. Не те, що не будемо обмежувати чи викидати русівський діялект, а навпаки, там, де, наслідком втручання давніх редакторів чи недогляду самого автора, в монологах чи діялогах селянських героїв не дотримано діялекту, я матиму завдання привернути його повністю, але без ніяких змін тексту. Коли про правильність нашого рішення можна сьогодні сперечатися, то в одному не було сумніву. І професор і я були переконані, — я ще й досі так думаю, — що діялект це важлива частина новель Стефаника, що його не можна викинути без порушення стилю письменника. Хоч я не пригадую, чи Сімович відповідав на лист Стефаника, в якому він просив «перекласти» його новелі на літературну мову, то відповідь прийшла аж тепер, ясна і недвозначна.

Редакція творів Стефаника була моєю пробною роботою. Я підписав з видавництвом умову і її дотримав; ще того 1942 року появилися збірне видання творів цього письменника з моєю «спробою біографії», примітками і словничком діялектизмів, а мене прийнято на посаду одного з літературних редакторів видавництва. Очевидно, тут не обійшлося без доброго слова проф. Сімовича. Редагуючи це видання, я не тільки постійно шукав його порад у мовних проблемах, — він читав кожний рядок, який я написав, — але й у літературних. Можна без перебільшення сказати, що без допомоги «дяді Васи» — так називали ми його поза очі — видання творів В. Стефаника 1942 року не було б одним з краших видань новель письменника.

А сьогодні, з віддалі багатьох років, я з найвищим подивом і поборжністю згадую проф. В. Сімовича, його воістину ангельську терпимість, енциклопедичне знання в справах не лише нашої мови, але й літератури і взагалі культури, його дивовижну працюовитість, теж його кожночасну готовість передавати свої знання молодим. І всі ми, редакційний і мовний склад видавництва, постійно забігали до кімнати проф. Сімовича, як до повноводої криниці, і завжди поверталися від нього, як бджоли з своїх подорожів, повні того, чого в даний мент було нам треба. Коли продукція Українського видавництва стояла на певному рівні, то в цьому безсумнівна заслуга передусім цієї, з кожного погляду великої людини, безмежно відданої справам рідної культури.

Ми не можемо, наприклад, забути величезної праці, яку проф. Сімович вклав у багато видань видавництва, зокрема у «Правописний словник» Овсія Ізюмова, що ще 1941 року появився без підпису автора, тільки з допискою внизу під назвою «За редакцією Олександра Панейка»; мав він теж ділову передмову Василя Сімовича. Я не маю ні трохи сумніву, що тут, як й у виданні творів В. Стефаніка, Сімович повинен був бути підписаний як співредактор, бо ж знаю, скільки слів він додав чи викинув у словнику, скільки напрацювався коло нього. Стверджує це і він сам у своїй передмові: «Щодо добору слів, то довелося з видання 1931 року дещо викинути, а дещо, відповідно до потреб часу, додати».

А втім, працювиту руку проф. Сімовича видно і в багатьох інших виданнях видавництва. От ще один приклад: прегарне ілюстроване видання «Райнеке-Лиса» Й. В. Гете. Подати прізвиша перекладача, очевидно, не можна було, він був по советському боці. Тяжко забути, скільки разів проф. Сімович, прізвише якого було скромно згадане на зворотній сторінці внутрішнього заголовного листка («Редактор Василь Сімович»), виправляв текст цього видання, замінюючи цілі фрази, знаходячи соковитіші вирази, взяті звичайно з його пребагатих фолкльорних запасів, невтомно шукаючи краших рим тошо. Коли ж, через постійне вдосконалювання перекладу, видання затяглося на кілька місяців, д-р Михайло Матчак, керівник виробничих справ видавництва, виходячи з кімнати проф. Сімовича, на повний голос сказав, майже закричав:

— Це остання коректа!

Коли я пізніше зайшов до кімнати проф. Сімовича, він, дещо знервований, але вже з усмішкою на обличчі, вигукнув:

— Ви чули, Юрку? Таж він — варвар!

І тільки порівнявши оригінальний переклад «Райнеке-Лиса» з текстом видавництва, можна б прослідити, як на практиці працювала «мовна машина» проф. Сімовича. Це була б напевно дуже цікава робота, її міг би зробити один із наших мовознавців.

Ще про одну ділянку діяльності проф. Сімовича хотілося б тут нагадати. Професор був головою літературних конкурсів, проголошуваних видавництвом, їх було два, і в обох я брав участь. Крім мене членами журі були мої товариші по праці: С. Гординський, Д. Козій, Р. Купчинський, Д. Штикало, а з-поза видавництва Й. Гірняк і С. Дубровський. Які прецікаві дискусії ми мали на засіданнях журі, як уміло вів їх проф. Сімович, ніби він народився до того, щоб керувати такими засіданнями. Коли згадую їх, мені стає жаль, що наша тодішня, та й ще воєнна технологія не дозволила записати їх на плівці.

У зв'язку з цими конкурсами хочу розказати одну побічну подію, яка глибоко врилася в мою пам'ять. Всі члени журі завзято читали одержані на другий конкурс манускрипти — і тоді від графоманії болів живіт! Аж одного вечора чи не в половині 1943

року я взяв додому невеличку розміром повість п. з. «Старший боярин». Почавши її читати, я не міг відірватися, на моїх очах ніби народжувався великий твір нашої літератури. Я був твердо переконаний, що це твір воскреслого Гоголя, але без сатиричного таланту, зате написаний прегарною українською мовою. Правда, повість мала деякі вади: найважливіша: дещо надуманий, майже неправдоподібний сюжет. Проте вони, ці вади, губилися в могутній експресивності твору.

Коли наступного дня я, змучений по непрспаній ночі, але щасливий, прибився до нашого будинку, я зразу ж пішов до кімнати дяді Васи.

— Нарешті маємо великий твір, — сказав я йому, ніби конкістадор, що відкрив нову казкову землю.

— Принесіть мені його, побачимо, — відповів просто професор.

А на другий день проф. Сімович прийшов до нашої кімнати — зі мною, з другого боку величезного стола, сидів С. Гординський. Без ніякого вступу він сказав:

— Ви маєте рацію, Юрку, це великий твір. Але я змучений, ви позбавили мене ночі.

А повість «Старший боярин», автором якої був Тодось Осьмачка, один з найтрагічніших і найталановитіших поетів нашого сторіччя, одержала першу нагороду. Скільки біди я набрався через неї зараз по закінченні війни, не місце тут розповідати.

iv

Вже при кінці 1943 року Гітлерова європейська «твердиня», як селянська хата під солом'яною стріхою, горіла з усіх боків. Було всім ясно, що наш народ не мав аніяковісінької причини плакати за нею, але не мав він ні найменшої причини радуватися приходом Сталінових полчиш. Коли нацизм обіцяв йому фізичний загиб по перемозі, то російський комунізм ще з 1933 року почав гострими темпами здійснювати його фізичне і духове знищення. Так думали ми всі, так думав і всіми нами улюблений проф. Василь Сімович.

— Я йду на Захід, — сказав я йому десь у грудні 1943 року, коли почалися приготування евакуювати Українське видавництво, — а ви, пане професоре, очевидно, поїдете з нами?

— Ні, Юрку, я не поїду. І моя дружина і я — старі, до того я ще й хорий. Еміграція потребує сили, молодости, я знаю її.

— Таж вони вас уб'ють, — сказав я брутально, все таки надіючись, що він змінить свою думку. Чомусь несамовито тяжко було уявляти собі ті знущання, які чекали на нього, самотню, тяжку смерть, що чекала на нього в якомусь сибірському концтаборі.

Але професор тільки покивав головою, сумний, пригнічений, як

і ми всі. Коли я прошався з ним на початку березня, він був блідший, ніж звичайно, занурений у свої тяжкі думки. Я схилився, щоб за русівським звичаєм поцілувати його в руку, але він вирвав її, обняв мене і поцілував у голову.

— Ідіть з Богом! — це були його останні слова до мене.

Ми, редакційний склад львівського відділу Українського видавництва, евакуювалися на початку березня до Жегестова на Лемківщині. А десь коло 20 березня, коли я повернувся з відвідин у моїх приятелів Баландюків, що теж опинилися на Лемківщині, я почув вістку, що проф. Сімович помер наглою смертю 13 березня і що 16 того ж місяця його похоронили на Личаківському цвинтарі, недалеко могили І. Франка, примістивши його тлінні останки в гробниці, що належала якійсь українській родині.

— Таки не будуть знушатись над ним, — сказав я з полегшею.

А довідавшись деталі, я подумав: «Не міг наш народ дати проф. Василеві Сімовичеві власної хати за життя, не встиг дати йому власної могили при смерті».

Головну прощальну промову над свіжою могилою виголосив проф. Володимир Кубійович, сказав він у ній і таке: «Проф. Василь Сімович, що був сином учителя, усе життя залишився вірним професії свого батька, він усе життя був великим учителем».

Таким учителем був він також для мене.

ДІЯЛОГИ В «ЕЛЕВЕЙТОРІ» Й ПОЗА НИМ

Богдан Певний

Сходи київського готелю «Україна» імпозантні. Лише протерта, обов'язково червона постілка зраджує дійсність.

— Підіймемося ліфтом?

Я не зрозумів і ніяково здвигнув плечима, а вона засміялася дзвінким, заразливим сміхом.

— По-вашому буде «елевейтором», віндою!

Після тривалого очікування ліново відчинилися двері. У ліфті було тісно, задушно: ледве четверо людей містилося. Ще декілька безуспішних спроб, і двері зачинилися, ліфт загойдався, надувся і з неприхованою нехиттю почав нерівномірно підноситися. Дія повторювалася на кожному поверсі; звичайно не обійшлося без соковитих прокльонів. Вона винувато подивилася на мене. Це була гарна, середнього віку жінка. Працювала вона кореспондентом однієї з провінційних газет, а можливо, ще десь. Пізніше я натрапив на її статті про мистецтво в радянській пресі; були це вдумливі, талановиті репортажі.

— В усьому винна війна. Київ був до неймовірності зруйнований, і треба було чимало зусиль його відбудувати. Ми горді за наше місто! Правда, ще є недоробки, але ми стараємося їх подолати. Війна перекреслила великі пляни.

— Про які пляни ви говорите?

— А ось візьмемо плян Урядового центру, пов'язаний з перенесенням сюди столиці з Харкова. Плян мав на меті спорудження центрального урядового майдану, який щодо розміру мав бути десятим у світі.

— Такого, як майдан Дзержинського в Харкові?

— Авжеж, тільки більшого.

— Навіщо його Києву?

— Як це так — навіщо? Звісно, для парад, масових мітингів, демонстрацій пролетаріату!

— Добре, а де тепер ці паради і робітничі демонстрації відбуваються?

— На Хрещатику.

— Значить там, де колись. Де ж мав бути цей майдан?

— Його вісь мала проходити від Софійської дзвіниці крізь так

Ці діалоги написані під враженням від виставки в Українському музеї в Нью-Йорку — «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва».

звані Присутственні місця, лишаючи праворуч Володимирську вулицю, до Дніпрового урвища, поміж Андріївською церквою і Володимирською гіркою. Над дніпровим урвищем пляновано поставити два будинки — Центрального комітету Комуністичної партії України і Ради народних комісарів УРСР, а між ними колосальної величини пам'ятник Ленінові зі сходами на Поділ. Реалізація пляну дала б змогу перетворити колишнє місто церков і монастирів на дійсно соціалістичний центр Радянської України.

— Тут щось не так. Ще вчора показували нам будинок Ради міністрів УРСР, але не на тому місці, про яке ви говорите, а на вулиці Кірова, і поблизу нього, на цій самій вулиці, будинок Верховної ради УРСР.

— Я говорю про інші будови. Бачений вами будинок Ради міністрів закінчено будувати 1938 року за проектом Івана Фоміна, а Верховної ради 1939 року за проектом Володимира Заболотного. Не про них я.

— Пробачте, але ви вказуєте на Старе місто та його історичну частину, на городі Ярослава і Володимира! Невже у Києві було обмаль місця на спорудження майдану? Навіщо було руйнувати історичні пам'ятки? Адже сучасний Адміністративний будинок за проектом Йосипа Лангбарда, первісно призначений для Ради народних комісарів, стоїть приблизно там, де була Трисвятительська церква, а на місці дорогоцінної пам'ятки двох епох української архітектури Золотоверхого Михайлівського монастиря, де мав стояти другий будинок симетрично з першим, так нічого й не збудували. Самі кажете, що будинок Ради міністрів і Верховної ради закінчено будувати ще перед війною, і до того цілком не там, де мав бути Урядовий центр. Значить, війна жодних плянів не перекреслила, а їх просто занехаяли.

— Ви думаєте серцем, а не розумом! Революція не має милосердя до пережитків минулого! Ми, комуністи, — будівничі майбутнього! А втім, сам князь Володимир збудував Десятинну церкву на місці поганського капища й викинув ідола Перуна в Дніпро, близько теперішнього Видубецького монастиря чи то Центрального ботанічного саду. Даремно кияни очікували, що їхній улюбленець Перун виदिбає з дніпрових хвиль. А сам ясновельможний гетьман Іван Мазепа звелів зі срібної статуї старослов'янського бога, знайденої під час будови Чернігівського колегіюму, викути царські ворота до іконостасу Борисоглібського собору в Чернігові. Як самі бачите, історія повторюється. Тепер наша черга!

— Все ж ви не докінчуєте. Чому не сказати, що чудовий Борисоглібський іконостас розібрано у 1930-их роках, а тотожні царські ворота, уфундовані митрополитом Рафаїлом Заборовським для Софійського собору, сконфісковано 1935 року. Цього ж року були здерті з намісних ікон Софійського іконостасу великої мистецької вартости срібні ризи, зроблені на замовлення митропо-

лита Арсенія Могилянського. Мені здавалося, що саме з уваги на збереження культурної спадщини ще 1918 року був виданий декрет, підписаний не кимось іншим, а таки самим головою Ради народних комісарів Володимиром Іллічом Леніном, про взяття на облік і під державну охорону всіх пам'ятників культури і старовини. Виходить, зруйнування Золотоверхої Михайлівської церкви було актом незаконним. Пригадую, що сучасний радянський історик архітектури Григорій Головка недвозначно підкреслив, мовляв, місце розташування Урядової площі було обране невдало, воно віддалене від багатьох основних транспортних магістраль, погано зв'язане з багатьма районами, і тому площа не перетворилася на центральну.

— Бачу, що ви перед приїздом до нас таки добре завчили «домашнє завдання». Чи вам відоме, що на початку 1934 року виготовлено аж вісім схем Урядового центру, у тому числі п'ять можливих місць його розташування? Одна з альтернатив, автором якої був архітект Павло Альошин, вказувала на простір на Печерську, поміж колишнім Царським палацом і Маріїнським парком, де в дев'ятнадцятому сторіччі відбувалися пляцпаради гарнізону, як найбільше придатний до накресленої мети. Був схвалений проєкт, опрацьований групою архітектів під проводом Петра Юрченка.

— Авжеж знаю, як і про плян реконструкції Києва, накреслений за шість місяців, тоді як плян реконструкції Москви опрацьовували три роки, а Харкова чотири. Нема що говорити, хлопці поспішали по-стахановськи. Поспішили так, що, як я вже казав, коли руйнували Михайлівську і Трисвятительську церкви, ніби для очищення місця під Урядовий майдан, будинки для державних установ будували в цілком інших місцях Києва. Безповоротно пропали великі пам'ятки нашого середньовіччя.

— Золотоверху Михайлівську церкву доручено дослідити науковцям, і на підставі їхніх знахідок Інститут матеріальної культури Української Академії Наук оголосив, що церква як перебудова 17 сторіччя не становить собою ні історичної, ні наукової вартости.

— Справді, Трисвятительську церкву розібрано без особливого розголосу, а з Михайлівською вирішено поступити «по-науковому». Кажуть, що, довідавшись про рішення Інституту, професор Микола Макаренко, археолог й історик, не витримавши такого блюзнірства, під час зборів, з типовою йому ширістю і підкресленням, встав і сказав, що треба бути цілком некультурною людиною або підлим, щоб таке твердити. Сказавши це, він покинув збори, написав умотивований протест проти розібрання Золотоверхої Михайлівської церкви і вислав телеграму особисто до Сталіна. За декілька днів Макаренко заарештовано, заслано до Казані, згодом на Сибір, де він загинув 1936 року. Мене більш за все турбує, що коли мова

про пам'ятки архітектури в бароковому стилі, хай це перебудови чи новотвори, засуд неминучий. Мою турботу скріплює перелік знищених історичних будов: Богоявленська церква Братського монастиря, Військово-Микільський собор, Успенська церква Печерської лаври й інші.

— Дійсно, були деякі надуживання за «культу особи», але партія їх суворо засудила. Щодо Успенської церкви, то безсумнівно її знищили німецькі руки.

— О, це для мене новина! Я був переконаний в заслугі героїв Хрещатика — радянських патріотів під проводом легендарного Івана Кудрі, новітнього Кутузова. Кутузов спалив Москву, а Кудря висадив в повітря Хрещатик в ім'я оборони Вітчизни.

— Це несмачний жарт! Ви, очевидно, не читали споминів Альберта Шпеера, міністра і дорадника Гітлера. Йому ви повинні вірити. Шпеер розказує, що коли він приїхав до Києва, то застав руїну на місці однієї з найславніших церков Києва — Успенської церкви в Печерській лаврі. Йому пояснили, що церкву знищив вибух радянського порохового складу. Пізніше, згадує він, довідався від Геббельса, що церква навмисне була висаджена в повітря з наказу Еріха Коха, райхскомісара України. Бажанням Коха було позбавити українців символу національної гордості. Шпеер згадує, що Геббельс розказував йому про це з незадоволенням, він був обурений брутальністю окупації України.

— Я чув іншу розповідь. Як відомо, німецькі гітлерівські війська обсадили Київ у другій половині вересня 1941 року. У жовтні місяці німці вивезли з Лаври все вартісне, включно з мармуровими підвіконнями Успенської церкви. Все це перевезли до Дрездену, який незабаром збомбардували американці й англійці. 24 вересня почалися у центрі Києва величезні вибухи, зокрема у будовах, де містився німецький військовий штаб. Пожежа лютувала півтора тижня, посилювана новими вибухами мін. 4 листопада 1941 року стався величезний вибух у головній церкві Лаври такої сили, що залишилися з великої будови лише одна стіна й одна бічна баня.

— Значить, ви згодні, що висадження в повітря Хрещатика було актом протифашистської боротьби наших партизан. Цей момент використали німці, щоб знищити Успенську церкву.

— Ви все інтерпретуєте по-своєму, а я хочу переконатись у правді. Недавно оприлюднені документи німецької розвідки подають додаткові інформації. У них сказано, що президент Словачії Тісо відвідав Київ 3 листопада 1941 року і завітав до Лаври. Там він зі своїм почтом, приблизно в полудень, провів одну годину. Вже після його від'їзду всередині Успенської церкви стався невеликий вибух. Вартові помітили трьох втікачів. Вони їх застрілили. Імовірних злочинців неможливо було ідентифікувати: у них не знайдено ніяких паперів. Кілька хвилин згодом стався великий вибух, який зруйнував усю будівлю. Мабуть, вибухова

речовина була заздалегідь закладена. Детонація не відбулася раніше лише завдяки дбайливій німецькій сторожі. Очевидячки, німецька розвідка, через притаманну німцям наївність, звужує цю подію до замаху на життя президента Тісо. Німцям здавалося життя коляборанта Тісо важливішим від великої української історичної пам'ятки. Ми знаємо краще, і тому опис події німецькою розвідкою дає чимало до роздумування.

— Навіщо нам говорити про речі, які нас роз'єднують, говоримо про те, що нас єднає. Під час Великої Вітчизняної війни я була маленькою дівчинкою. Чи ви думаєте, що діти відповідальні за вчинки своїх батьків?

Український музей у Нью-Йорку зберігає чимало цінних пам'яток української матеріальної культури. Це малий клатик української землі по цей бік океану. Подекуди схожість його з Україною цілковито випадкова. Для прикладу візьмемо ліфт. Він цілком не американський — без розмаху й винахідливості. Неначе його перенесено просто з київського готелю. Ось стою я й натискаю гузик, а він — ніби це не до нього. Мій знайомий, що ділив зі мною долю безнадійного очікування, раптом швидкою ходою пішов у напрямі сходів.

— Ви куди? Зачекайте!

— А нехай йому, нетерпеливиться!

— Яке ваше враження від виставки?

— Геноцид!

— Я питаю вас про виставку «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва», а не про штучний голод тридцятих років.

— Саме цю виставку маю на думці. По-справжньому не виставку, а те, що вона відтворює. Прологом до здійснення політики тотального знищення народу є відібрати йому можливість піднятися з етнічно незформованої маси до національно свідомої спільноти. Перший етап цієї політики — підстригти культуру народу до рівня пересічності, позбавити її вищих культурних здобутків, заглушити слід по них у пам'яті народу.

— Значить, по-вашому, нищення українських пам'яток архітектури не було виявом атеїстичної політики матеріалістичного уряду, а зроблено, щоб позбавити український народ його самобутніх прикмет.

— Так! Проте це не таємниця. Сам уповноважений Сталіна на Україні Павло Постишев на пленарному засіданні Київської міської ради 1934 року одверто заявив, що раз назавжди треба знести з лиця землі «весь цей історичний мотлох, який своїм існуванням живить коріння українського буржуазного націоналізму». Вражає тут не лише варварське нищення цвіту нашої культури з цинічною

послідовністю, але й наша пасивність, байдужість і мовчанка. Чим, наприклад, можна пояснити, що до цього часу нічого не говорилося про один з найжахливіших злочинів супроти нашої культури?

— Тут я з вами не цілком згідний. Не забувайте про праці Володимира Січинського, Олекси Повстенка, Вадима Павловського, Володимира Міяковського, як згадати тільки декого.

— Це тільки спорадичні праці, яких я не хочу знецінювати, але тут вирізнити треба виставку «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва». Ніхто раніше не збирав матеріалу так послідовно, фахово і річево. Каталог виставки — це документальний акт обвинувачення, він може встояти перед будь-яким судом!

— Про який суд ви говорите і кого хочете судити?

— Звичайно — режим, який ні в чому не змінився, перед судом світової opinii! При чому, злочинці — не лише ті, що поповнили злочин, але і пасивні його спостерігачі!

— Мало кого знайдете серед живих.

— Це зовсім не міняє суті справи: засудить їх історія! Не думайте, що я у цій справі профан! Візьміть, наприклад, планування так званого Урядового центру — це лише камуфляж! Розібрали Михайлівську і Трисвятительську церкви і що зробили з порожніми місцями? Адміністративний будинок там, де була Трисвятительська церква, — насміх над архітектурою Києва, а на місці Золотоверхої Михайлівської церкви — дотепер пуста. Скажіть мені, будь ласка, — чому?

— Можливо, це лише збіг обставин або, якщо хочете — безпорадність соціалістичного господарства.

— Ні! Скажу вам просто — зроблено це з наказу Москви! За його виконанням доглядали Павло Постишев і Станіслав Косіор, а виконувала цю брудну затію Спеціальна урядова комісія, очолювана Всеволодом Баліцьким, наркомом НКВД України. У неї замочив свої пальці нарком освіти Володимир Затонський. Він, єдиний, згідно з законодавством Радянської України, мав право дати дозвіл на збурення історичних пам'яток. Це все ґрунтовно описує Тит Геврик у каталозі до виставки «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва». У той час, коли нищено історію України, наші патріоти мовчали! Деякі з них ще живуть серед нас в Америці й далі мовчать!

— Ну, знаєте, в останньому ви перебільшуєте! Не хочу повторювати загальновідомої історії про Миколу Макаренка, але мушу виступити на оборону Василя Кричевського. Він разом з Петром Костирком, довідавшись про плян спорудження Урядового центру і наперед передбачені його трагічні наслідки, розробив свій проект, намагаючися врятувати від знищення одну з найдавніших пам'яток України — Золотоверху церкву Михайлівського монастиря. Вони комплексно підійшли до розв'язання завдання, але їхній проект був відкинений.

— Борони Боже, я не кину каменем у бік Кричевського, але скажіть мені про інших! Що робили інші?

— З подібним пляном рятування, хоч не цілої церкви, а лише її інтер'єру, виступили член-кореспондент Академії наук СРСР професор Айналов, що довгий час досліджував ранні пам'ятки українського мистецтва, разом з академіком архітектури Котовим. Вони написали до Музейного управління Наркомосу РСФРР, а також до Академії історії матеріальної культури листа про konieczність перегляду справи Михайлівського монастиря. На їхню думку, стародавню будову можна було легко влучити в комплекс запроектованих споруд, і вони запропонували всіляко сприяти і допомогти ув'язати її зі складом нових будівель. Плян професора Айналова й академіка Котова зводився до того, щоб усі пізніші прибудови до церкви знести, а її рештки з мозаїками і фресками залишити на своїх місцях.

— Отож то й є — москалі були згідні зберегти рештки церкви з княжої доби, яку вважають за спільну з нами, але ні в якому разі козацькі прибудови, бо вони, мовляв, вияв українського сепаратизму. Звісно — москалі! Ну і ще що можете додати?

— Листи Фелікса Кона, завідувача музейного відділу Наркомосу в Москві до народного комісара освіти Володимира Затонського. Їх було два: у першому він просив в'яснити поширені чутки про намір розібрати Михайлівський Золотоверхий монастир, а в другому — переглянути ще раз проект розвалення монастиря, хоч проект тоді вже був затверджений.

— І який був вислід тих клопотань?

— Затонський написав офіційні листи президентові Академії мистецтв Ісакові Бродському в Ленінграді і Феліксові Конові в Москві про негайну потребу, без розголосу, чим скоріше приступити до здійснення мозаїк і фресок зі стін церкви. Він нарікав, що спеціалісти, прибулі з Ленінграду з цією метою, зволікають роботу. Чи у цьому зволіканні не добачається явної спроби опору?

— Добра мені спроба опору — зі стін церкви знято лише частину мозаїк і фресок, які тепер у Софійському соборі. Найцінніша мозаїка св. Дмитрія Солунського, правдоподобно, роботи відомого київського мистця Аліпія Печерського, опинилася в Третьяковській галерії в Москві. І це ще дуже добре, тому що зі знищеного тоді Військово-Микільського собору нічого не зберегли. Тут знову прикривають злочин нещасним Урядовим центром, бо, як пише Тит Геврик у каталозі до виставки, за свідченням поета Михайла Ореста, до того, як було обрано місце для Урядового центру в Старому місті, була пропозиція примістити його на місці Великого Миколи. Ось чому розвалили одну з найкращих споруд фундації гетьмана Івана Мазепи! Ніякий Айналов чи Котов не могли написати листів на оборону Великого Миколи — це було б проти їхнього переконання.

— Ну, знаєте, такої крайности я від вас не сподівався. Не можна всіх однією міркою міряти!

— Як відомо, ще 1721 року цар Петро I покликав до життя Святіший Синод, ліквідував уряд патріярха і підпорядкував Церкву російській світській владі. Цей Синод з наказу царя Петра кинув анатему на побожного гетьмана Івана Мазепу. Послідовно всі церкви, уфундовані гетьманом Іваном Мазепою, опинилися в числі небажаних, і їх знищення чи перебудова були лише питанням часу. Наприклад, уфундовану гетьманом Іваном Мазепою церкву над Економічною брамою Печерської лаври від її побудування ніхто не вдаважився розмальовувати. Фрески її інтер'єру зробив тільки на початку нашого століття мистець Іван Іжакевич зі своїми учнями. Ось чому росіяни не могли захищати пам'ятки козацької України, але я знову запитаю вас: що робили тоді наші патріоти?

— Вибачте, що відповім вам питанням: що робили ви, коли поляки палили наші церкви на Холмщині?

— Я поспішаю. Мені обов'язково треба бути на засіданні Комітету для правопорядку в УККА! Поговоримо іншим разом.

Біля «елевейтора» очікував мене новий мій приятель. Здається, тільки но познайомилися, а вже заприятелювали.

— Вибач, що запізнився, але знаєш — у Києві побувати й у печерах не бути, то так, як у Римі і папи не бачити!

— І добре зробив! А мою книжку з сонетами отримав?

— Знову ж мушу вибачитися — отримав, але ще не мав змоги прочитати. Можливо, вдасться увечері.

— Не турбуйся. Вони у мене казенні. Хоч і стараюся бути чесним сам з собою, але мої кращі речі у книжки не потрапляють. Як тобі вдалося до Лаври вишморгнутися?

— Ранком я прокинувся і, не спитавшись моїх гідів з Інтуриста, самовільно, замість на сніданок, пішов до Лаври.

— Ех, лише що наша Лавра тепер обезголовлена. Там, де була церква Успіння, тепер жменька руїн.

— Навіть без неї Лавра імпозантна. Розкажи мені, якщо можеш, хто її в дійсності зруйнував?

— За війни я підлітком був. Після війни нас, школярів, вивели на Хрещатик руїни розбирати. Казали, що будівлі знищили німецькі загарбники. Коли я вступив до університету, десь у серпні 1960-их років, влада почала вихвалити героїчні вчинки радянських партизанів, мовляв, це вони для захисту Вітчизни Хрещатик зірвали. Ось і будь мудрий! Щодо Лаври, то ще першої версії не змінили: кажуть, німці винні.

— А, люди що?

— Люди, як люди — нісенітниця розказують. Оповім тобі, що вичитав у захлавній літературі. Є у нас такий Анатолій. Це його літературний псевдонім — по-справжньому його звуть Кузнецов. Тепер це вже не таємниця — влада його накрила. Хоч і москаль він, але чесна людина. Знаєш, і такі бувають. Ось цей Анатолій у своїй повісті, а скоріше — у збірці документів, розказує таке: за день перед відступом наших збройних сил з міста, монастир оточило військо НКВД. Вхід усім суворо заборонили. Люди бачили лише авто що в'їжджали й виїжджали. Після того сторожу забрано. Коли німці зайняли Київ, відразу поспішили у Лавру і почали дзвонити у всі дзвони на знак перемоги. Початий грабунок музеїв простими вояками негайно припинило німецьке командування. На стінах Лаври німці розставили гармати для охорони мосту через Дніпро, а гарматну обслугу розмістили у колишніх келіях ченців. Шість тижнів пізніше, вже після пожежі на Хрещатику, неочікувано пролунав сильний вибух. Частина оборонних стін, де стояли гармати, обвалилася, мабуть, не завдавши нікому з обслуги шкоди. Це, очевидно, був акт саботажу. Не встигли німці схопитися, як пролунав ще один вибух. Цим разом біля воріт, де наші війська останніми роками мали склад амуніції і, правдоподібно, там її залишили. Від розкиданого вогню почали горіти навколишні будівлі. Німці з поспіхом витягали свої гармати з монастиря і пробували гасити пожежу, але не було води. Раптом вони все покинули і почали розбігатися на всі боки, вигукуючи: «Втікайте, совети замінували монастир!» — видно, побоюючися, що станеться те саме, що на Хрещатику. Але хати не вилетіли в повітря, а сталося щось цілком інше. Від третього вибуху затряслася земля. Він був усередині церкви Успення. Але храм витримав його, тому що був збудований з подовгастої, на візантійський взірець, міцної цегли. Після короткої перерви, такої самої, яка була після зірвання німецької комендатури на Хрещатику, пролунав у церкві ще один вибух такої страшної сили, що цегла летіла на весь Печерськ. Храм завалився. Весь терен монастиря покрили відламки мозаїк, фресок, іконостасів і горілі сторінки старовинних рукописів. Переказую тобі те, що написав Анатолій Кузнецов, а висновки роби свої.

— Напередодні війни радянська преса сповістила, що столиця України збагатиться новою громадською будівлею — Домом культури Червонопрапорного заводу. Він мав бути споруджений поруч з Печерською лаврою і, у дійсності, заглушити своєю величиною цей історичний комплекс. Війна перешкодила здійсненню задуму.

— Навпаки, плян перевиконано — Дім культури не збудовано, а церкву Успення знесено з лица землі! Ні в чому не захитано стилю будівництва сумної пам'яті Павла Постишева!

— Чи не приписуємо ми Постишеву забагато заслуг? Він лише ланка в довгому ланцюгу русифікаторів Києва.

— Що правда, то правда. Не могу стравити Трапезної церкви у Лаврі. Побудована вона була за проектом російського архітекта Володимира Ніколаєва на переломі нашого і минулого сторіч, на місці розібраної, старої, у віднові якої, свого часу, брав участь один з найвидатніших творців козацького барокко Степан Ковнір. Трапезна, за проектом Ніколаєва, має навколо головної бані російський «кокошник», а по кутах будови розставлені російські глухі, цибулеподібні головки бань на тонких ніжках барабанів. Трапезну всередині оформив інший російський архітект — Олексій Шусєв. Під час останньої війни Трапезну пошкоджено, але після війни її поспішили відновити.

— Коли я там був сьогодні ранком, то впали мені в вічі могили Іскри і Кочубєя, зразу ж біля Трапезної церкви. Натомість я переочив могили наших гетманів, кошових, полковників.

— Не переочив їх ти, брате, за ними треба їхати на Соловки! Там, у Соловецькому монастирі, є могила непохитного кошового Калнишевського! Цікаво додати, цей самий архітект, Володимир Ніколаєв, обдарував Київ ще одною московською будовою — церквою жіночого Покровського монастиря. Церкви цієї не посміли розвалити, навіть дозволили відправляти у ній богослуження. Бачу, що тебе цікавлять речі, які й мене тривожать, тому, хоч і не мав я цього на думці, покажу тобі Київ, якого немає.

— Як можна побачити те, чого немає?

— Слідуй за мною, то побачиш!

Пішли ми вгору чудовим бульваром Тараса Шевченка, проминули вулиці Пушкінську і Рєпіна й повернули праворуч на Володимирську, біля Шевченківського парку. Минули вулиці Леніна і Свердлова й перехрестя Володимирської з Великою Житомирською. За нами лишився собор св. Софії, а перед нами виринула силюета Андріївської церкви. Ще один квартал по Володимирській, і ми стоїмо під Історичним музеєм. Зразу ж за ним невеликий майдан з виложеним червоною цеглою пляном візантійського храму — виразно зарисовані апсиди, трансепт, нартекс.

— Тут у давнину стояла перша мурована церква княжого Києва! Її збудував князь Володимир Великий ще 996 року.

— Признаюсь, що я ніколи не мріяв стояти на місці, де колись була Десятинна церква. Це ж центр міста Володимира — Святая Святих княжої України! Поправ, якщо помиляюся, — чи не збудували десь у середині минулого сторіччя на місці старої Десятинної церкви нову?

— Так, але її розібрали 1935 року.

— Ти хочеш сказати, що після зруйнування Десятинної церкви

монголами 1240 року її відбудовано тільки на те, щоб знову розвалити?

— Це так і ні! Усе в нас має свою неймовірну історію. Найбільшої шкоди Десятинній церкві заподіяли не монголи, не війни, а опіка царського уряду. Як відомо з літописів, церква послужила останнім bastіоном в обороні Києва перед монгольською навалою. Тоді вона була значно ушкоджена. Серед руїн церкви митрополит Петро Могила збудував невеличку каплицю св. Миколи. У минулому сторіччі російський уряд вирішив відбудувати церкву. Проект відбудови українського архітекта Андрія Меленського відкинули, а схвалили проєкт московського архітекта Василя Стасова. Тоді стіни первісної Десятинної церкви у поодиноких місцях ще досягали шістьох метрів і були вкриті мозаїками, фресками і написами. За пляном Стасова, всі ці дорогоцінні рештки стін розібрали і побудували нову церкву в чудернацькому московсько-візантійському стилі. Її розібрали 1935 року, але під очищеним майданом ще зберігаються рештки фундаментів княжої церкви.

— Чому їх на відкопати і показати, замість виложеного цеглою пляну? Так зробили італійці з деякими старовинними руїнами у Римі.

— Ні, я рішуче проти такої розв'язки! Нехай вони спочивають закопані — очікують кращих часів. У нас все краще зберігається, що заховане перед людським оком. Подивися у сторону Дніпра — це Поділ, тут був центр козацької України!

— Але я, окрім чудового розташування і пересічних міських будівель, нічого особливого не помічаю.

— Власне у тому справа! Я обіцяв показати тобі Київ, якого немає. Дивись і насолоджуйся.

— Я читав, що жахлива пожежа 1811 року понищила бароковий Поділ, а пізніші відбудови змінили його характер.

— Так, це правда, але ще на початку 1930-их років звідси ти міг милуватися архітектурою козацької України. Тоді ще стояли церква Богородиці Пирогощі і Братський Богоявленський монастир, не згадуючи Петропавлівської церкви, монастиря св. Катерини, церкви Воскресіння Христового, Борисоглібської церкви, церков св. Миколи Доброго, св. Константина і Єлени, Різдва Христового й інших будівель. Плакати хочеться!

— А де була Могилянська Академія? Вона ж була на Подолі!

— Ось там, у центрі! Будинок Києво-Могилянської Академії, відомий вже за доби митрополита Петра Могили, згорів 1658 року під час захоплення Києва польськими військами. Він був відбудований 1703 року за проєктом Йосипа Старченка, а його другий поверх надбудований пізніше архітектором Іваном Шеделем. Будинок Академії знову згорів за загадкових обставин. Відбудований 1811 і реставрований 1867 року, він зовсім утратив риси

бароккової споруди. Видно, Академія завжди комусь стояла на заваді — її постійно руйновано, але всі інші будівлі, про які я тобі згадував, зруйновано у 1930-их роках. Особливо болюча втрата Братського Богоявленського монастиря.

— Чи правда, що Богоявленський монастир, згідно з законом від червня 1926 року, був оголошений республіканською історичною пам'яткою?

— Дивна ти людина, звісно, американець! Влада в нас видає закони, і вона їх ламає! Така її вдача! Роля Богоявленського монастиря в історії нашої культури надзвичайна: при ньому близько 1617 року засновано Київське братство, до якого належали, крім київського міщанства і духовенства, багато української шляхти і козаків, а від 1617 року гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний зі всім Військом Запорізьким. Школа при Братському монастирі, як його популярно називали, об'єднана зі школою при Печерському монастирі, перетворилася на славнозвісну Києво-Могилянську Академію. Від того часу Богоявленська церква служила храмом для студентів Академії. Мурована церква була уфундована Іваном Мазепою і побудована за проектом Йосипа Старченка на місці, де раніше стояла дерев'яна церква часів гетьмана Сагайдачного, а довкруги неї ховали визначних достойників, професорів і взагалі славних людей, що були пов'язані з Академією. У церкві був іконостас роботи Андрія Меленського з іконами мистця Івана Квітковського.

— Ти назвав архітекта Йосипа Старченка, але я чув, що авторство Богоявленської церкви ще й дотепер не встановлене.

— Нові публікації вказують на Івана Зарудного як архітекта Богоявленської і дуже подібної до неї церкви св. Миколая на Печерську. Обидві ці церкви були кращими зразками київського барокко. Головний вхід до монастирського двору був через браму, над якою стояла дзвіниця за проектом Стефана Ковніра. Ходімо далі, бо час біжить скоро, а я хочу тобі ще багато показати.

— Піду, куди поведеш.

— Пройшовши декілька кварталів на південь, ми могли б спуститися на Поділ фунікулером, але він тепер не працює.

— О, я багато чув про фунікулер!

— Це залізниця з канатною тягою. Повір мені — нічого особливого. Натомість підемо Андріївським узвозом, а там вулицею Жданова до Надбережного шосе. Візьмемо метрополітен від станції «Дніпро» до станції «Гідропарк». Звідти ще раз глянеш на Київ, якого немає.

— Гідропарк? Це на Труханівському острові?

— Так. Вірніше на одному з островів. Звідтіля вид на Київ такий, який можна побачити лише на картинах художників.

Перед нами, як на долоні, на протилежному березі Дніпра

розкинувся Київ. Без жодних сумнівів — Київ одне з найкращих міст світу!

— Оце він, золотoverхий Київ!

— Не такий він уже золотoverхий. Те, що залишилося, лише нікчемна відбитка навіки загиблого. Глянь на Лавру! Там у центрі, поруч з Шеделевою дзвіницею, ще так недавно виблискувала золотими банями церква Успення. Але не від неї Київ прозвано золотoverхим. Назва ця від Золотoverшого Михайлівського монастиря. Він стояв ось там, поміж пам'ятником князя Володимира й Андріївською церквою. Так, немає більше золотoverшого Києва. Він живе лише в пам'яті мого батька й у твоїй і моїй уяві, а ймовірно ще житиме в уяві наших дітей, за умови, що ми їх навчимо.

— Тяжко повірити, що, переживши страхіття війни і революції, пройшовши пореволюційний час безнастанного антирелігійного грабування і нищення, найтяжчий удар залишка української культурної спадщини був завданий за мирного будівництва соціалізму. Чи тобі відомо, в якому році зірвано Михайлівську церкву?

— Біографія її така — Михайлівський Золотoverхий монастир, відомий ще як Дмитрівський. Назву Золотoverшого дістав від позолочених бань Михайлівської церкви, збудованої у 1108-1113 роках князем Святополком Із'яславичем на території Дмитрівського монастиря, заснованого батьком Святополка — Із'яславом. Пограбований і нищений під час нападу монголів 1240 року Михайлівський Золотoverхий монастир був відбудований у кінці 17 сторіччя у стилі козацького барокко, при чому давня конструкція та внутрішнє оформлення церкви збереглися у первісному вигляді. Окрім церкви, у комплекс Михайлівського Золотoverшого монастиря входила дзвіниця з 1716 року, Трапезна з 1713 й інші монастирські забудовання, включно з брамою з 1766 року. До цього місця — все ясне, зрозуміле, у книжках описане. Але про те, що сталося вчора, у нас не говорять, хоч багато ще очевидців ходить по Києву.

— Під час руйнування церкви проф. Іван Моргилевський робив світлини, деякі з них зберегла і перевезла на Захід одна мисткиня. Вона також спостерігала зірвання Михайлівської церкви з даху собору св. Софії з проф. Моргилевським і групою його співробітників, що є удокументоване на одній зі світлин. За свідченням цієї мисткині, зірвання відбулося 14 серпня 1937 року о 9 годині 15 хвилин вечора. Про це вона писала в листі до мене, який я ще зберігаю.

— Такі світлини — це надзвичайний історичний матеріал, і вони повинні бути негайно оприлюднені. Щождо дати, то вона неправдоподібна. Перша друкована вістка про валення Михайлівської церкви появилася 26 березня 1935 року в московській газеті

«Вечерня Москва». Звідкіль більшість публікацій бере дату знищення церкви, що не відповідає дійсності. Її руйнування йшло дуже повільно з довгими перервами, через брак знаряддя, відпорність матеріялу і нехоть робітництва. Остаточо церкву ршено висадити у повітря!

— Коли саме відбулося зірвання церкви?

— На це питання відповісти не легко: свідчення очевидців сягають від 1933 до 1937 року. Я особисто думаю, що це було 1936 року. Один чоловік розказував мені, що йому довелося бути присутнім під час зірвання Михайлівської церкви. Не знає він, звідкіль був відомий час зірвання, але його хтось повідомив, і він пішов на Михайлівський майдан. Там він застав чималий натовп очікуючих зірвання. У призначений час, біля четвертої години дня, пролунав глухий, неголосний вибух, скоріше схожий на шум, і відразу вся церква впала, створивши гору цегли й уламків.

На цьому наша розмова обірвалася, кожний з нас замкнувся у своїх невеселих думках.

Не судиться мені їздити київським метрополітенем, натомість кожного ранку беру нью-йоркську підземку з Квінсу в Мангатан й увечорі навпаки. Яка радість, коли у натовпі натраплю на знайоме обличчя!

— Добридень! Ви куди?

— Звісно, на працю!

— Добре, що ви її маєте — тепер часи невеселі.

— Колись проєктував мости — тепер доводиться поправляти старі. Тішуся, що вас зустрів — час пройде скоріше.

— Ви на виставці «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва» були?

— Авжеж був! Добра виставка, давно такої не було. Молодець Тит Геврик — отаке поназбирував! І хто міг цього сподіватися від молодої, вихованої тут людини? Недавно, переглядаючи старий журнал «Архітекчурал рекорд» за лютий 1973 року, натрапив на статтю Мілдред Шмерц. Вона з групою американських архітектів відвідала на запрошення Спілки архітектів СРСР Москву, Ленінград, Таллін, Київ, Тбілісі, Ташкент і Самарканд.

— Дуже цікаво, але що це має спільного з виставкою «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва»?

— Спочатку дайте мені змогу висловитися. Ця Шмерц зауважує, що парадоксом для неї є те, що у той самий час, коли в Союзі переслідують релігію, в Ленінграді від 1945 року половину грошей, призначених на житлове будівництво, приблизно 150 мільйонів карбованців річно, видають на привернення церквам і

манастирям їхньої давньої краси і на відбудову палаців аристократів, яких більшовики самі замордували або вигнали з країни. Здивувало її ще те, що останнього царя з царицею й усіх їх дітей розстріляли, прокололи багнетами і кинули у тунель старої копальні, а палац цариці Катерини II у Пушкіно, збудований у пишному стилі рококо у 18 сторіччі й майже цілковито знищений під час другої світової війни, відтворили з подиву гідною майстерністю.

— Тут нічого дивного: росіяни реставрували Ленінград з такою ж самою муравлиною настирливістю, як поляки Варшаву.

— Візьміть до уваги пропорції. Вона пише, що Суздаль, одно з старовинних міст в околиці Москви, відоме своїми мистецькими надбаннями, належить до групи міст, прозваних росіянами «Золотим кругом», у засяг якого входять такі історичні міста як Владівір, Переяславль-Залеський, Ростов, Загорськ і Ярославль, заплановано реставрувати в його первісному вигляді.

— Повідомте пані Мілдред Шмерц, що плян напевно виконають. Ба, навіть перевиконають. Реставраційні роботи виконують у всіх містах «Золотого кругу». Про це широко повідомляє радянська преса.

— А що на Україні? Туристи розказують про церкви в риштованнях. Знаємо ці риштовання — вони вже перейшли у легенди! Навіть Олесь Гончар писав про них, доки йому дозволяли. Чи це він не про собор у Новоселиці розказує у своєму романі «Собор»?

— У Гончара собор має переносне значення, він не говорить про якусь окрему будову.

— Я так і думав, бо професор Володимир Січинський називає знищення собору в Новоселиці одним з найбільших злочинів нашого століття.

— У Новомосковському, так тепер називається Новоселиця над річкою Самарою, я був і можу запевнити вас, що дев'ятизрубний дерев'яний Троїцький собор стоїть, і то в дуже добромому стані.

— Той самий, що його побудували запорожці за проектом славетного Якіма Погрібняка?

— Той самісінький!

— Дивно. Чому, в такому разі, в «Українській малій енциклопедії» Євгена Онацького недвозначно написано, що його спалили, без ніякої воєнної потреби німці 1943 року?

— Це, мабуть, якесь непорозуміння. Воно вказує на конечну потребу таких виставок, як «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва», і взагалі обґрунтування наших тверджень на дійсному і документальному матеріалі. З Троїцьким собором у Новомосковському пов'язана інша справа, куди складніша від наглядного нищення.

— Ну, розкажіть — у нас ще доволі часу.

— Маю на увазі нечуваний у культурному світі наказ московського Синоду 1801 року, з ініціативи царя Павла I, про заборону будувати церкви в «малоросійском вкусе». Мовляв, бароковий стиль — це течія, притаманна лише католицькому мистецтву. Через цю заборону спотворено чимало українських церков у так званому «синодальному» стилі.

— Що має спільного заборона Синоду з собором у Новомосковському, адже собор збудовано перед заборонаю?

— У вісімдесятих роках минулого сторіччя виникла потреба ремонтувати собор. Російська влада наполягала, щоб церкву перебудувати у «синодальному» стилі. Українські діячі культури, на чолі з мистецтвознавцем Дмитром Яворницьким, розгорнули широку кампанію в пресі, домагаючися зберегти церкву в оригінальному вигляді. Після довгих клопотань група таки добилася обіцянки задовольнити її домагання. Собор розібрано 1888 року і споруджено новий, начебто ідентичний з попереднім. Чи справді воно так було? Дослідник і мистецтвознавець Степан Таранущенко у своїй останній, опублікованій уже після його смерті праці «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» стверджує, на підставі знайдених світлин з церкви, зроблених перед її розібранням, що існуюча церква схожа на попередню, але в якій саме мірі, ми не знаємо, тому вважати її відтворенням попередньої немає підстав.

— Значить, ми не можемо бути певні в ідентичності перлини нашої дерев'яної архітектури?

— Цілком так. Подібною є історія дерев'яної Покровської церкви з Ромна на Полтавщині, побудованої останнім кошом Запорізької Січі Петром Калнишевським. Мистецтвознавець Микола Макаренко писав, що місцева російська адміністрація мала «непреодоліимий зуд к разрушенію», і тому українці, любителі старовини, постаралися 1907 року перенести церкву в Полтаву. Церква простояла в Полтаві до 1941 року, коли згоріла під час артилерійського обстрілу. Мабуть, професор Січинський, довідавшись про пожежу великої дерев'яної церкви, вирішив, що згорів собор у Новомосковському.

— Хоч цікаво слухати вашу розповідь, а все таки ми відходимо від нашої теми. Я хотів довідатися, що з описуваного Мілдред Шмерц стосується України. Ви там побували, то й розкажіть!

— На Україні реставровано Софійський собор, Кирилівську церкву, Трапезну і корпуси Печерської лаври у Києві, баню Домініканського костельу у Львові, ансамбль Круглої площі у Полтаві й багато інших споруд.

— Ви говорите так, наче були б по їхньому боці. А Україна, мабуть, більше від усіх інших країн потерпіла під час не своєї війни.

— Коли питаєтесь — «що», то слід би запитати і «як». Відповідь

на останнє питання застрашуюча — вона підтверджує незмінність російської політики щодо нищення духовости України.

— Що саме маєте на думці?

— За теорією російських істориків український народ постав з загального руського лона лише у 15 сторіччі. Послідовно тоді — усі архітектурні відбудови треба виконувати у стилі староруського мистецтва, до якого має претенсії також і російський народ. Чим більше спільних рис, чим менше самобутніх пам'яток української культури, тим сильніша московська присутність на українській землі.

— Значить — історія собору в Новомосковському у великому масштабі.

— Якщо говорити про реставрацію, то у «найщасливішому» становищі опинився Чернігів, де проведено інтенсивні роботи. Відбудовано Борисоглібський собор, Колегіум і П'ятницьку церкву. Всі ці будівлі були колись частиною найкомпактнішої і стилево суцільної архітектурної барокової панорами на Україні. На відносно невеликій віддалі тут розміщені, окрім уже згаданих споруд, ще Спаський собор, Будинок Якова Лизогуба, Катеринівська церква, Єлецький і Троїцько-Іллінський монастирі. Найбільше пошкоджена війною була П'ятницька церква: у червні 1941 року пожежею від німецького бомбардування і 26 вересня 1943 року від вибуху бомби ще раз. П'ятницьку церкву збудував відомий будівничий княжої доби Петро Милоніг. За легендою, вона відіграла важливу ролю 1239 року в обороні Чернігова від монгольських орд. У 17 сторіччі, ймовірно за участю відомого архітекта Івана Зарудного, П'ятницьку церкву відбудовано у стилі козацького барокко зі стрункими фронтонами і багатоповерховою банею. На початку минулого сторіччя до церкви була прибудована ротонда-дзвіниця за проєктом архітекта Антипа Карташевського. Звичайно, нову прибудову не оминула доля інших тогочасних споруд на Україні: її увінчано російськими «кокошниками» у вигляді мережива. Це було перше засмічення козацького стилю. Після знищення під час останньої війни церкву відбудували не в стилі козацького барокко, як цього можна було сподіватися, а в ніби первісному вигляді староруського будівництва з виразно підкресленими елементами новгородського стилю.

— На вашу думку, при відбудові росіяни стараються просунути свої архітектурні елементи, тобто русифікують архітектуру, подібно до мови?

— Звісно, що так! Така ж історія Борисоглібського собору, побудованого 1120 року і перебудованого у стилі козацького барокко. Теперішній вигляд собору — це реставрація за проєктом Миколи Холостенка, знову таки за староруським зразком.

— У згаданих вами методах відбудови нічого нового. Як,

мабуть, ви знаєте, я сам з Овруча на Житомирщині. У нас була церква св. Василя. Це пам'ятка архітектури 12-13 століть. Російські архітекти Олексій Щусєв і Петро Покришкін реставрували цю церкву ще в 1908-1912 роках, надавши їй «первісного вигляду». Я приймав це, як кажуть, «за чисту монету», аж доки не вичитав у книжці професора Володимира Січинського «Пам'ятки української архітектури» про таку ж «реставрацію» Успенського собору в Володимирі-Волинському з 1160 року. Січинський пише, що остання реставрація 1896 року російським архітектором Григорієм Котовим не дотримувалася первісних архітектурних форм, а всі романські стилістичні особливості відкидалися, як вияв «латинізації» православної церкви. Тому тоді зовсім відкинули фасадну стіну, розібрали дві західні вежі і побудували нову баню.

— Я не хочу сказати, що усі шукання привернути будовам їх давній вигляд є безвартісні. Я тільки рішуче проти нищення одних періодів на користь інших, особливо тоді, коли це робиться з політичних мотивів. Ви згадали Олексія Щусєва. Якраз учора ми говорили про нього. Одна жінка, дружина місцевого лікаря, побувала на Україні й відвідала Почаїв. Показувала вона мені діяпитиви Троїцького собору. Виблискує він новопозолоченою банею, а справжня перлина української архітектури часів пізнього барокко і початку рококо — Успенський собор Почаївської лаври — стоїть занедбаний. Річ у тому, що цей самий Олексій Щусєв побудував Троїцький собор 1906 року в центрі Почаївської лаври на зразок Софійського собору в Новгороді. Олексій Щусєв був відомий з вишукування і застосування у своїх проєктах мотивів давньої архітектури. Робив він це свідомо і відкрито підкреслював, мовляв, колись ми мали спільне минуле, а тепер ворожі сили намагаються нас роз'єднати.

— Ніколи я не замислювався над тим, як можна за допомогою архітектури, чи то через її нищення, чи переіначення, русифікувати країну. Виставка в Українському музеї відкрила мені очі.

— Символом русифікації не лише архітектури, але й образотворчого мистецтва є побудований у 1862-96 роках Володимирський собор у Києві у псевдовізантійському стилі, начебто на відзначення 900-річчя прийняття християнства, а по-справжньому — остаточного змосковщення Києва. Він був гордістю Російської імперії, і для його проєктування були покликані щонайкращі російські архітекти: Іван Штром, Павло Спарро, Олександр Беретті, Володимир Ніколаєв та інші. Володимирський собор особливо прославлений фресками і внутрішнім оформленням, у виконанні якого брали участь росіяни Віктор Васнецов, Михайло Врубель, Михайло Несторов, поляки Вільгельм Контарбінський і брати Олександр і Павло Сведомські. Участь видатних російських мистців у прикрашуванні цього собору під проводом прославлен-

ного тоді Андріяна Прахова була наочним доказом російської політики денационалізації України, яка зосереджувалася на насаджуванні в Україні найкращих здобутків російської культури і занедбуванні або нищенні всього, де проявлялися сліди самобутності української спадщини. Надиво, навіть тепер, коли більшість церков на Україні закрито, у Володимирському соборі відправляються богослуження. Нові володарі добре знають, з якою метою споруджено собор.

Ми вийшли з «елевейтора» у вестибюль і з нього у розлогу, соняшну їдальню. Білі, шорстко викінчені сіни були прикрашені великими, втисненими в них глиняними тарілками з народними мотивами. Ми сіли за заздалегідь замовлений, вже накритий стіл. Стіл був прикрашений кришталевим полумиском з дрібними помаранчачами й зеленню. На перекуску нам подали оселедець, баклажани, кабачки та мариновані гриби. Відкрили пляшку української горілки з перцем.

— Приємно вас знову бачити в Києві. Які ваші нові враження?

— Професоре, навіщо ставите таке питання? Почуваюся піднесено й одночасно пригноблено.

— Більше нічого не додавайте! Я вас цілком розумію!

— Чи ці помаранчі виплекані на Україні? Я чув, що в Криму таке чудо dokonали.

— Правду про них, як і про все інше, у нас тяжко довідатися. Одне скажу вам — у нас вони на вагу золота. Поставлено їх тут для окраси лише тому, що ви чужинець. Вибачте за такий вислів. Як будемо відходити, то обов'язково візьміть їх з собою?

— Та навіщо вони мені?

— Якщо не хочете, то подаруєте комусь, навіть і мені. Тепер вип'ємо за наше спілкування!

— За нові Золоті Ворота!

— Не жартуйте, не розумію навіщо їх відбудовано. Старі руїни значно більше говорили. Тепер маємо ще один новотвір у стилі потьомкінських сіл. Винне тут нелогічне святкування 1500-річчя Києва.

— Краще було б відбудувати церкву Успення в Печерській лаврі. Раніше була згадка у пресі про такий намір.

— Та як її відбудувати?

— Такою, якою вона була перед знищенням!

— Не жартуйте, цього вони ніколи не дозволять! Печерська лавра, яка виникла ще в одинадцятomu сторіччі на схилах правого берега Дніпра, складалася з трьох архітектурних комплексів —

Верховної лаври, Ближніх і Дальніх печер. Хоч центральна будова — Успенська церква, а з нею і Троїцька Надбрамна церква являли собою пам'ятки будівництва княжої доби, були вони реставровані у стилі козацького барокко так, що вся Лавра творила одну стилеву цілість. Ту цілість доповнювала дзвіниця, одна з найкращих веж Східної Європи. Така відбудова Успенської церкви привернула б Києву, хоч частинно, його втрачений бароковий вигляд. Це не є бажане.

— Я запримітив, що ви самі, професоре, обмежуєте дослідницьку працю передмонгольською добою. Хіба вас не цікавить доба козацька?

— Молода ви людина, і багато вам ще треба повчитися! Так у нас корисніше і вигідніше!

— Шкода, бо про козацьке барокко маємо тільки деякі праці Дмитра Антоновича, Володимира Січинського, Стефана Таранушенка, Григорія Павлуцького й ще небагатьох інших. Чи не є іронією долі, що однією справді аналітичною студією про козацьке барокко являється праця Михайла Цапенка, написана російською мовою?

— Це ви про «Архітектуру Лівобережної України»? Цапенко в Ленінграді може собі на таке дозволити. Але в нас на Україні появились солідні праці, пов'язані з козацьким барокком. Ось хоч би «Український портретний живопис» Платона Білецького або «Український живопис XVII-XVIII ст.» Павла Жолтовського. А ви що думаєте: як постав на Україні стиль, що ми його називаємо козацьким барокко?

— На мою думку, всенародне повстання 1648 року з блискучою перемогою козацьких військ і тріумфальний в'їзд Богдана Хмельницького в Київ 1649 року були небуденними подіями у нашій історії. Вони логічно вимагали від мистецтва небуденного відтворення. Тому й не диво, що здобуття Україною суверенности дало поштовх до нового піднесення українського мистецтва, паралельного лише мистецтву княжої доби. Саме в той час після Ренесансу зародився у Західній Європі вибагливий і химерний стиль барокко, який замінив клясичні форми динамікою композиції та декоративною пишнотою. Стиль барокко з його бажанням піднятися з буднів життя до сфери незбагнених високих переживань цілковито відповідав тодішнім настроям на Україні, але тут він набрав відмінних і своєрідних ознак, тому одержав свою назву козацького барокко.

— Які ж по-вашому ці відмінні й своєрідні ознаки?

— Мені легше говорити про малярство, ніж про архітектуру.

— Це байдуже, говоріть, що знаєте про малярство.

— У малярстві козацьке барокко вирізняється композиціями, повними динаміки й руху, кольористичною вишуканістю та деко-

ративністю. Постаті на іконах і портретах малювали у золототканій, багато оздобленій одежі, імпозантних позах, небуденному оточенні. Особливістю малярства козацького барокко було співставлення тривимірного, об'ємного, модельованого світлотінню обличчя з площинністю тла і вкритої орнаментом тканини одежі.

— Чи ви запримітили, що таке явище зустрічаємо частіше в східньому, ніж у західньому малярстві?

— Саме так, тут перегукується візантика зі Сходом і Заходом. При чому орнамент часто ґравірований на густому шарі фарби, подібно до тла на іконах.

— Перед вами, професоре, я почуваюся як школяр. Вчора побував у Державному музеї українського образотворчого мистецтва УРСР. Там бачив портрет стародубського полковника Михайла Миклашевського.

— Це копія з оригіналу 17 сторіччя, перенесена туди з Видубецького монастиря. Типовим зразком малярства у стилі козацького барокко може краще послужити ікона «Деїсус» з іконостасу Вознесенської церкви у селі Березні на Чернігівщині. Вона є однією з останніх ікон, виконаних у декоративному стилі козацької доби. Марія на березненській іконі одягнена в козацький жупан з бродату, тканого орнаментом за народним мотивом. Цим самим орнаментом прикрашені Христові ризи й стихарі янголів. Чи мали ви змогу бачити фрески з козацької доби?

— Правду сказавши, окрім фресок у Троїцькій надбрамній церкві Печерської лаври, інших не довелося бачити.

— Велика шкода. Мало їх лишилося. Певну увагу про те, в якому напрямку розвивалося бароккове монументальне малярство козацької України, дають залишки фресок Троїцького собору Густинського монастиря біля Прилуки. Щодо фресок у Троїцькій надбрамній церкві, то чи ви звернули увагу на композицію «Перший Вселенський Собор»?

— Чи цю, де зображено групу козацької старшини з гетьманом Іваном Скоропадським?

— Так, саме її. Фрески у Троїцькій надбрамній церкві становили лише частину настінних розписів Печерської лаври. Основна їх частина знаходилася в Успенській церкві. У 1888-1901 роках російські «реставратори» знищили внутрішнє обладнання цього собору з фресками, на яких були портрети українських гетьманів, архимандритів, а також дорогоцінний барокковий іконостас. Знищені фрески Успенської церкви були виконані під час відбудови Печерської лаври після великої пожежі 1718 року видатними українськими мистцями Олімпієм Галиком, Якимом Глинським, Пахомієм Молодиком й іншими. На зразок фресок Успенської церкви була розмальована Борисоглібська церква на Подолі з участю українських мистців Федора Камінського і Василя

Романовича. За козацької доби розмальовано фресками місця у Софійському соборі, де не збереглися старі, Михайлівську Золотоверху церкву, церкву Миколи Набережного, Троїцький і Єлецький собори в Чернігові, Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві й багато інших храмів України.

— Коли не слід легковажити своєрідністю малярства козацької доби, то я здогадуюсь, що головним рушієм визначення козацького барокко, як окремого стилю, була архітектура.

— Ваш здогад цілком виправданий. На відміну від прикмет західноєвропейського барокового стилю, де панувала перевага зовнішнього над внутрішнім і де декоративні елементи відсували на другий план конструкцію будови, у бароковій архітектурі України конструкція не лише затримала провідну роль, але диктувала засади оздоблення, яке начебто підкреслювало форму, що була перенесена у камінь і цеглу з вікової спадщини українського дерев'яного будівництва. Як у дерев'яному будівництві, так і в українській бароковій мурованій архітектурі, передусім у трибаних і хрещатих у пляні п'ятибаних церквах, завдяки використанню так званих «склепін з ломами», що становили багатопверхові мальовані верхи дерев'яних і мурованих храмів, — вияв найвищих досягнень української барокової архітектури.

— Те, що ви говорите — захоплююче! Тож коли українське барокове малярство можна розглядати як схрещення впливів Заходу і Сходу, вирощене на візантійському ґрунті, то будівництво нашої барокової доби випередило свою сучасність. У переносному значенні козацьке барокко своїм конструктивізмом близьке до прикмет нової архітектури нашого часу, зокрема до теоретичних основ раціоналізму, архітектурного напрямку, розробленого французьким архітектором Ле Корбюзьє, у якому підкреслюється особлива роль конструктивних основ функціонального призначення будови.

— Так! Критеріям раціоналізму нашого сторіччя можна протиставити синтезу самобутності української барокової архітектури. Характеристичні її риси лежать у рівноправності усіх фасад будівлі, симетрії, пірамідальності загальної композиції, у співвідношенні внутрішнього простору з зовнішньою формою й у практичному цілеспрямуванні об'ємно-плянкової розв'язки. З цього погляду шедеврами українського козацького барокко є церква св. Юрія Видубецького монастиря і церква Всіх Святих над Економічною брамою Печерської лаври.

— Вчора, коли ми оглядали Печерську лавру, одна жінка, очевидно, мисткиня, що працює над реставрацією церкви, дозволила нам оглянути її інтер'єр. Мене вразила досконалість пропорцій церкви. Це дійсно архітектурна перлина.

— Мусите себе зарахувати до щасливців. Не всім вдається побувати в її середині. До цієї ж категорії хрещатих у пляні, п'ятибаних церков належать ще Троїцький собор у Густині,

Успенська церква в Лютенках, Преображенський собор у Прилуці, Покровська церква в Сорочинцях. Все це на нашій славній Полтавщині, а на Чернігівщині — Микільський собор у Ніжені, церква св. Катерини у Чернігові, на Харківщині Спаський собор в Ізюмі.

— Ви все згадуєте хрещаті церкви, а що сталося з іншими?

— З трибанних, тридільних церков, що своєю структурою ще ближче стоять до дерев'яного будівництва, зберіглося до наших днів небагато: Покровський собор у Харкові, Воскресенська церква в Сумах, церква св. Предтечі в Стародубі.

— Значить, українська бароккова архітектура, коли мова йде про її структуру, цілковито відмінна від західньої. Дарма їй дехто хоче прицепити прикметник «єзуїтської».

— Так і ні. Звичайно вона не обмежена виключно згаданим мною типом будівництва. Окрема роль належить групі багатобанних церков, прямокутних у своєму пляні, у яких можна розпізнати елементи творчого перероблення зразків будівель візантійського походження, а також західньої базилікової архітектури ренесансово-бароккової течії. Такими є, наприклад, Троїцький собор у Чернігові, Преображенський собор Мгарського монастиря біля Лубень на Полтавщині, Хрестовоздвиженський собор у Полтаві, Миколаївський собор у Києві.

— Все це структурні елементи, таємниця яких відома лише знавцям. Чи має козацьке барокко наглядні, поверхові прикмети, за якими можна його розпізнати?

— Звичайно, що так. На відміну від передбароккових стилевих періодів, коли в будовах можна було виразно бачити структуру, не закрити прикрасами, нову добу під впливом західноєвропейських стилів характеризує намагання прикрасити зовнішній і внутрішній вигляд будов. Усі будівлі козацького барокко вирізняються пластикою фасад, фронтонів і порталів, окрасами, ліпленими з типовою для українського народного мистецтва барвистістю і декоративністю, такою, як на вишивках, тканинах, різьбі, кераміці й хатньому настінному розписі. В інтер'єрах церков головним декоративним елементом був іконостас, який найвищого розквіту досягнув на Україні саме в другій половині 17 і першій половині 18 століть. Різьба іконостасів козацького барокко полонила багатством рельєфного орнаменту, базованого на фльорі України: виноградній лозі, соняшниках, мальвах.

— Якими будовами ви позначаєте початок і кінець козацького барокко в історії нашої архітектури?

— Фактично добу козацького барокко започатковують церква св. Іллі у Суботові, де був похований гетьман Богдан Хмельницький, і Михайлівська церква в Переяславі. Вони з початку другої половини 17 сторіччя. У другій половині 18 сторіччя барокко на

Україні, як це було в Європі, набирає нових рис, відомих як стиль рококо. Монументальними спорудами у стилі рококо на Україні є Андріївська церква в Києві, собор св. Юра у Львові й Успенський собор Почаївської лаври.

— Це ж сто років історії нашої архітектури!

— Я сказав би, що більше. Провісником козацького барокко була поширена відбудова пошкоджених, а часом цілком зруйнованих церков монгольською навалою, міжусобицями, татарськими нападами, польською окупацією й затяжною релігійною боротьбою. У Києві 1608 року завершено роботи в Кирилівській церкві, у 1614 році кінчають Успенську церкву на Подолі, 1633 року реставрують Софійський собор, у 1638-46 роках митрополит Петро Могила відновлює Успенську церкву Печерської лаври. Пізніше її відбудовує гетьман Іван Самойлович.

— І гетьман Іван Мазепа.

— Так, і гетьман Іван Мазепа. Ви починаєте зачіпати політику. Я цікавлюся виключно історією архітектури. Моя дослідницька праця обмежена передмонгольською добою. Ви мене розумієте?

— Так, я починаю вас розуміти. Проте, з усіх гетьманів вирізнялася меценатська діяльність гетьмана Івана Мазепи. Володимир Січинський твердить, що всіх будов, фундованих гетьманом Іваном Мазепою, нараховують не менше двадцяти. Себто припадає одна будова на кожний рік гетьманування Івана Мазепи. Чому це промовчувати?

— Як ви самі бачите, наша розмова сходить на небезпечні для радянського історика рейки. А ви все Мазепа й Мазепа. Розвиток козацького барокко пов'язаний з найвидатнішими державними мужами України. Не лише Мазепа, а всі гетьмани, починаючи з Богдана Хмельницького і кінчаючи Данилом Апостолом, були фундаторами й опікунами сьогодні не існуючого монастиря в Гадячі, а Хмельницький належав до його почесних ктиторів. Гетьман Іван Самойлович був фундатором Густинського, Мгарського і Полтавського Хрестовоздвиженського монастирів. Рихлівський монастир був родинним монастирем гетьмана Дем'яна Многогрішного. Межигірський монастир біля Києва був під постійною опікою Війська Запорізького, а особливою увагою запорізьких козаків користувалися Братський і Миколаївський монастирі у Києві. Церкву в Сорочинцях побудував гетьман Іван Скоропадський. Полковник Михайло Миклашевський, окрім церкви св. Юра у Видубецькому монастирі, про яку ми говорили, побудував ще три церкви в Стародубі: Михайлівську, Миколаївську і Преображенську. Навіть гайдамацький ватажок Іван Гонта збудував церкву в Росошках. Пожертви значних сум грошею українською провідною верствою на мистецтво сприяли розвиткові мистецтва та дали йому можливість дійти до високих творчих

вершин. Меценатами були гетьмани Іван Скоропадський і Кирило Розумовський, останній кошовий Запорізької Січі Петро Калнишевський, митрополити Петро Могила, Рафаїл Заборовський, Арсеній Могиланській, а головне українська козацька старшина: Миклашевські, Мокієвські, Мировичі, Борковські й інші. Цей список можна продовжувати безконечно. Козацьке барокко не лише Мазепа, а ціла Україна!

— Більшість згаданих вами монастирів і церков тепер не існує, але з радянських публікацій тяжко про це довідатися. Чому не сказати, в ім'я історичної правди, що будови були знищені?

— До упадку і поступового нищення багатьох монастирів з їхніми бароковими забудовами привело поширення на українські землі 1786 року московського закону про так звану секуляризацію монастирських поселень. Себто віддання їх у розпорядження спеціально утвореній і підлеглий царському урядові колегії. Лише на самій Чернігівщині у наслідок секуляризації було ліквідовано ряд монастирів, між ними Кербутовський, Ново-Млинський, Каташинський, Макошинський, Будищанський та інші. Більшість українських монастирів секуляризація довела до зубожіння, відбираючи в них усяку можливість ремонту нищених часом будівель без сторонньої допомоги. Коли ж ця допомога приходила — цілеспрямованість її була очевидною.

— Я не про сиву давнину говорю, а про руїну, заподіяну вже за наших часів.

— Давайте домовимося: ми тут будемо робити те, що можливе, а ви там будете доповнювати те, що ми пропустили.

Ми вийшли на широку, зелену, київську вулицю. Професор міцно стиснув мою руку і зник в натовпі. Я довго дивився услід йому, вимахуючи торбинкою з помаранчами.

В'ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ — ЗЕКІВСЬКИЙ ГЕНЕРАЛ

Михайло Хейфец

На волі я не знав Чорновола. З українських дисидентів чув про Івана Дзюбу, Мороза, Світличного, але слава про Чорновола не дійшла до моїх вух. Уперше це прізвище я побачив не на сторінці «Известий» (у рубриці «З залі суду») чи машинописній сторінці «Хроніки поточних подій», а в незвичному місці: на задній стінці шухлядки для ниток, уставленої в стіл під моєю кравецькою машиною.

На весні 1975 року шили ми мордовські з білим пальцем рукавички на спрацьованих кравецьких машинах Подольського заводу. Кожна з них, ветеранок цеху, нараховувала двадцять — двадцять п'ять років безперервної таборової служби! Пропрацювавши перші два тижні, я намислив пильно простудіювати своє робоче місце, витягнув з гнізда шухлядку для ниток і несподівано на задній стінці натрапив на колонку підписів попередніх посідачів «робочої точки» (користуюся жаргоном таборових наглядачів). Першим у стовпчику, пам'ятаю, стояло прізвище Юлія Даніеля; за ним підписався Валерій Ронкін (старший науковий співробітник з Ленінграду, підсудний на процесі ленінградських соціал-демократів); далі стояв підпис Юрія Галанскова, поета й героя знаменитого процесу; потім розчерк — «Ілля Глезер», це біолог, доктор наук, сьоніст; за ним «Дмитро Квецько» і, нарешті, «В'ячеслав Чорновіл». З Квецьком, учителем з Івано-Франківщини, творцем нелегального «Українського національного фронту», я встиг познайомитися — він тоді відбував дев'ятий рік з свого двадцятилітнього строку в нашій зоні і працював у сусідньому ряду, навкис від мене. Але хто такий Чорновіл? При перевірках людини з таким прізвищем у нас не викликали.

Суспільне значення особи, означеної цим прізвищем, я почав усвідомлювати щойно по двох тижнях, коли несподівано і «нережимно» до мене на побачення пустили стару матір.

На цьому місці рукопису дозволю маленький відступ про свої особисті справи. У справі ч. 15 ЛенКГБ за 1974 рік було троє обвинувачених, при тому перші за порядком (по-зеківськи — «паровози») наслідком складних і болісних для них комбінацій

гебістів опинилися в Парижі, зате «вагон», себто я, помчав до мордовської зони ч. 17а. Навіть з погляду начальства виявлявся в справі якийсь непорядок, і тому знайомі не дивувалися, коли невдовзі після етапування мене в Мордовію мою матір і дружину викликали до приймальні ЛенКГБ і запропонували взаємну угоду: я повинен був подати прохання про помилування (з визнанням, природно, своєї огидної провини), а за це каяття мене випустять у 1976 році, тобто фактично після третини визначеного судом строку.

Мати шалено втішилася і миттю подалася в Мордовію — агітувати сина на каяття. Я ледве не пішов з побачення, наглядачі силоміць тримали за руки. Поступово мати заспокоїлася і почала переконувати «живими прикладами», які хороші люди мої начальники й як я помиляюся в моєму неґативному до них наставленні.

— Виходжу з потягу — ну, як зі станції до тебе дістатися, я ж нікого й нічого тут не знаю. Раптом авто, а в ньому офіцер — таке щастя! Сам відкрив дверцята: «Вам куди, мамашо?» — «До сімнадцятого табору». — «Сідайте, нам по дорозі». І повіз аж до воріт. Така скромна людина, нічого мені про себе не сказав, а тут я дізналася, що він твій начальник...

Коли я переповів байку про «люб'язного Зіненка» Володі Кузюкіну, той помітно більше почав шанувати мою «зелену» персону.

— О, Михайле, та ти в нас великий чоловік, — осміхнувся він, захихотав. — Такою честю, щоб відвідувача на казенному бобику до зони довести, цей гер Зіненко тільки матір Чорновола обдарував. Ти в нього до однієї ранги з Славком належиш!

— Та до чого танці-вихиляси?

— Славко ж вважав, що його старенька в дорозі ні з ким не говорила. Зіненко кола випишував навколо матері, аби лише «контактів» не допустити. Точно так і на вокзалі зустрів, і до зони довіз, хряк. Славко в них під числом першим стоїть на всю Мордовію!

Анекдоти з життя сімнадцятого табору, пов'язані з перебуванням на зоні В'ячеслава Чорновола, стали з того дня коронною салатою в розповідях Кузюкіна. Шкода, я їх не записував. Ось пара сюжетів, випадково збережених у пам'яті:

— Славко вигадував щодня, як довести Зіненка до припадку. Домовилися одного разу з Петровим,¹ той теж мастак до вигадок і за задумом Чорновола Петров подав заяву на ім'я начальника табору: бажаю, мовляв, стати на шлях поправи і прошу прийняти мене в секцію внутрішнього порядку: так, замість колишньої вохри, тепер називають таборову внутрішню поліцію з зеків. Капо? Хай

1. Петров В'ячеслав — робітник з Ленінграду, засуджений на процесі «ленінградських демократів» на три роки табору і два заслання (процес Г. Давидова — В. Петрова 1973 року).

буде капо. Отож, прошу прийняти мене в капо... Зіненкові наче б крізь товщ у зад укол усадили: тобто як, у його сучу команду, з якою він подеколи відпочиває душею, увести людину від Славка! Розуміється, пише: «Відмовити». Отут у мене в слюсарці Славко з Петровим укладали нову заяву, на ім'я прокурора; ми помирали з реготу... Таборова адміністрація, мовляв, заважає громадянину Петрову стати на тверду путь виправлення, відмовляє особливо небезпечному державному злочинцеві в пристрасному бажанні перекуватися на активіста таборової поліції! Де ж допомога людині, яка зробила хибний крок через несвідомість, а тепер палає бажанням спокутувати свою страшну провину перед батьківщиною й усім прогресивним людством? Треба було бачити Зіненка, коли прокурор передав йому таку писульку: «Ви мене не обдурите, громадянине Петров! Чому раптом забажали в актив? Що вам робити серед тих, хто став на шлях виправлення? Ви хіба військовий злочинець? Ви що, з есесів? Ви ж звичайний антирадянець!» — І хвить, обох, Чорновола й Петрова, збув з колонії того ж місяця! Петрова кинули на Пермь, а Чорновола відпровадили на трійку, до майора Александрова, це не далеко від нас, на станції Барашево.

...Була в Кузюкина й інша версія «звитяг» Чорновола, після яких він все таки розлучився з «карним» 17а.

— Яюсь при перекурі Чорновіл оголошує: нам з Зіненком на одній зоні не жити. Або він тут служить, або я тут сиджу — одне з двох. Подав заяву про перехід до іншої зони. Ну, хто ж буде вдовольняти такі скарги! Славко оголошує голодівку протесту. Відголодував три доби — його, за наказом МВД, мусять ізолювати. А куди? Карцера в нас немає, ПКТ немає. Переводять до карцера 19 зони. Тільки но завели в ШІЗО, Славко просить паперу і тиче їм заяву: дякую начальницькому складові за задоволення мого прохання, за звільнення від спільного перебування з провокатором Зіненком і голодівку негайно припиняю. Його першим таки етапом спрямовують до нашої зони. Щойно переступив поріг варті, пише нову заяву: тому що моє прохання про роз'єднання з провокатором Зіненком не задоволене, оголошую повторно голодівку протесту. Його знову тримають три дні на зоні — і назад до карцера; він припинив голодівку — і наново... Таки догриз їх, ледве чи не вісім разів туди й назад циркулював. Перевели на трійку.

...Це звичайно таборові легенди, що нарости навколо імени Чорновола, як наростають перлини навколо твердої основи, алеж і легенди характеризують масштаб особистости. Коли рік пізніше ми сиділи з Чорноволом в одній карцерній камері, я запитав його, чи правду оповідав Кузюкин про його сутички з Зіненком.

— Не зовсім так, — він покрутив головою, але як було насправді не став розповідати при «підслухувачці» (ми обидва знали, що камера устаткована «оперативними блощицями»). Потім докинув: — Коли мені зіпіли вирок, я вигадав подати заяву, що на

випадок етапування за межі України буду в зоні розмовляти з адміністрацією виключно по-українському. Це офіційна мова в Радянському Союзі, і я за законом не зобов'язаний розуміти й говорити іншою державною мовою. Надія була — раптом таким робом зачеплюся за Україну, не хотів своїх залишати. Але мене етапували на 17а, і перше, що я почув на варті — ласкавий баритон Зіненка: «Здоровенькі були, В'ячеславе Максимовичу». Я потім погодився говорити з кожним начальством хай і по-російському, хай і мордовську вивчити, аби лише цю тушу не бачити...

■

Уперше я познайомився з Чорноволом на етапі з Саранського слідчого ізолятора ГБ в нашу зону в лютому 1977 року. Багатим на події виявився той етап у моїй таборовій біографії. У Саранську пощастило переграти кагебістів, переконати слідство, що рукопис моїх таборових нотаток «Місце і час» ніби знищений у печі котельної (а він саме на той час поплав за «паркан»). Як подяку за «щиросердечне визнання» й «одверті свідчення на дізнанні» я зміг вибити в ГБ дозвіл на побачення з дружиною і пишну позачергову передачу, яку віз у зону — частувати товаришів. При пересадці на потьминське відгалуження, що вело в глибину десятків мордовських таборів, попрощався з другом, Азатом Аршакяном, — він відходив на звільнення. На перегоні Потьма-Барашево вперше зумів (через внутрішню переборку вагонзака) познайомитися з Аліком Мурженком, героєм єврейської «літакової справи» 1970 року, і від нього почув про «покіс 1977 року» у Москві й на Україні (арешти керівників гельсінкських груп — Орлова, Гінзбург, Руденка, Тихого). На наступному відтинку дороги — від Барашево до таборової столиці Явасу зумів побачити й попрощатися з Юрою Федоровим, ще одним «самольотчиком» 1970 року (обидва вони, Мурженко і Федоров, а також Е. Кузнецов, сиділи на «спецу», тобто в таборі особливого, а не суворого режиму, як у мене). Нарешті, в Явасі нас, групу етапників на 19 зону, вивантажили з «столипіна», і тут ми стали дожидатися «воронка» — етапного «автозака» для останнього стрибка в зону.

На платформі простояли досить довго. І «воронок» поруч, а завантаження все затримувалося: когось «менти» чекали. Та ось гримнув гальмами черговий ешелон, дивимось — звідти ведуть до нас двох зеків, високого й низького. Низького ми знали добре: це слюсар з нашого цеху Артем Юскевич, гострий на язик українець з Талліну (він сів на п'ять років як член «демократичного руху Естонії»). Забіякуватий Артем хвацько перебирав ногами поруч з сухорлявим світловусим зеком, схожим на молодого Некрасова, одягненим у виношену й запряну до попелястости робу. Артем

щось пояснював йому, розмахуючи темнобрунастими від тютюну пальцями, здається, оповідав про нас, етапників на дев'ятнадця-
тий... Я подумав так тому, що коли обох підвели до нашої чвірки,
незнайомий зек не заходився представляти себе й дізнаватися, хто
ми, а рвучко, як зенітний кулемет, вистріляв усю останню
дисидентську й таборову інформацію.

— ...заарештовані, Орлов, Гінсбург...

— Уже чули...

Годі збагнути, скільки встиг повідомити за ті хвилини, що
відокремлювали його прихід від завантаження нашого товариства
у «воронок».

— Та хто ви такий? — перериваю інформаційну сальву
природним питанням.

— Ах, так... Я — Чорновіл.

Тут уже я почав трясти його руку...

Виявилось, що недавно Чорновіл став на статус політзека, і
майор Александров «виписав» йому за це шість місяців ПКТ.
Таборова тюрма, як і ШІЗО, містилася тоді на дев'ятнадцятій зоні,
туди його й етапували цього дня, в одному «автозаку» з нами.

Стати на статус — означало наступне: повнотою відмовитися
від виходу на підневільну працю, від шикування на «перевірку» й до
їдальні, від відвідування політнавчання й ношення нашивок —
словом, від усього «режиму», опрацьованого в МВД для таборів і
тюрем. Цього й доконав Чорновіл: тотально повстав проти
«режиму»!

Життя в ПКТ — невеселе: замість барака, зека переводять у
камеру, іноді в «одиначку»; замість туалету — параша в камері;
пайка переполовинюється, «ларьок», тобто купівля додаткових
продуктів у крамниці зони, зменшується втриє; листування —
вчетверо (один лист на два місяці, замість звичайно двох листів на
місяць). Навіть обвиклі мордовські зеки нудьгують, коли їх
скеровують до ПКТ. Але Чорновіл їхав тоді до нас на зону, як
Наташа Ростова додому після зустрічі на балю з князем Андрієм:
він випромінював енергію, він був куди жвавіший і бадьоріший від
нас, що переміщалися з ситого саранського сидіння до звичайної
зони під відкритим небом. Посадили його в автозак, як належить
особливо небезпечному, до «склянки», але й звідти він продовжу-
вав сипати для нашого товариства «останні новини» через металеву
стіну.

— На дев'ятнадцятому Осіпова зустрінете, передайте від мене
привіт...

— Чому на дев'ятнадцятому? Адже він у вас, на трійці.

(Владімір Осіпов, лідер російських націоналістів, поборник
«єдиної і неделимої» Росії, приблизно вісім місяців тому був
переправлений з дев'ятнадцятої зони на «трійку», ближче до
Чорновола.)

— Був він на трійці! — прострумив з боксика задоволений голос. — Сподівалися гебісти, що Чорновіл з Осіповим погризуться, а гебня буде кейфувати. Ну, а ми вирішили відкласти наші розходження до повної перемоги над більшовізмом. Кожну акцію влаштовували спільно! Так, Михайле, ми з Осіповим проголодували у серпні, коли вас з Паруйром позбавили побачення...

(Побачення нас з Паруйром позбавили за викриття Кузюкіна, хоча, Бог свідок, я Владімірові Івановичу вірив майже до кінця. Але гебісти, як завжди, за спиною молодого Айрікяна упізнали керівну єврейську руку. Потім вони вже створили мені на зоні репутацію «грози шпигунів», цілковито мною не заслужену.)

— ...Вони довго витримували нас укупі, але коли Володя проголодував 12 січня, в день українського політв'язня, андроповська «терпілка» луснула, й Осіпова перекинули назад на дев'ятнадцятий.

— Осіпов голодував на підтримку українських вимог? — здивувався мій сусіда з «автозаку» Сергій Солдатов.

— Та ні! — сміється В'ячеслав у «склянці». — Не так далеко! Він вимагав звільнення українців-політв'язнів, протестував ззагалі проти переслідування людей, які відкидають насильницькі дії... Хлопці, я намислив тепер, у ПКТ, влаштувати серію голодівок на підтримку статусу політзека. На оборону кожного пункту статусу проведу по одній голодівці з поданням докладної заяви, що роз'яснює конечність і правне виправдання кожного параграфу. Голодівки буду тримати, якщо посадять з ПКТ в ШІЗО: однаково тією паечкою на 300 грамів голоду не замориш, так нехай же хоч пройде день з користю. Як вважаєте?

Потім з «боксика» посипалися для нас адреси й інші координати засланих й активістів дисидентського руху — всіх, з ким можна листуватися. Це запам'яталося, бо саме від В'ячеслава я дістав тоді адресу Стефанії Шабатури, при тому він пам'ятав напам'ять не тільки адресу, а й навіть поштовий індекс її заслання: «З індексом певніше дійде».

Колишній капітан-лейтенант Лисенко закохано слухав Чорновола й закохано поблискував очима. *Так їхати в «тюрму в квадраті»* — кадровий моряк Лисенко умів цінувати природну, як світло й вогонь, мужність!

Та ось ми добилися до варти зони, нас відокремили від Чорновола (його повели через промислову зону в ПКТ, а нас запустили до штабу на обшук), і відразу після обшуку Віталій підійшов до мене й сказав:

— Яка людина, га! Українець! А ти говорив, що нам бракує політично розвинених голів.

— Бобі Пенсон чудово знає Славка, — відповідаю я. — Вони спільно «Хроніку трійки» зробили. Він визначив так: Чорновіл на голову вищий від усіх тутешніх українців.

— Та нам й одного такого вистачить...

■

Десь за тиждень після прибуття на зону новий друг Владімір Ніколаєвич Осіпов, попередив мене, що на зонах суворого режиму в Мордовії запланована серйозна акція: стоденний страйк з вимогою ввести в дію на політзонах статус політзека СРСР.

— А чому Чорновіл усіх не дочекався? Він уже стоїть на статусі.

— І неправильно зробив, — серйозно відповів Осіпов. — Зірвався в ПКТ перед призначеним строком. Але тепер його треба підтримувати. Ви згодні взяти участь?

Значить, при джерелах акції стоїть Чорновіл... Але з властивою йому горячковістю він вискочив з лави зеків уперед, і його заступають у цій справі Осіпов і Солдатов...

— На яку дату призначений початок акції?

Осіпов уперто мовчить.

— Це не порожня цікавість, — пояснюю. — У мене є в зоні своє завдання і своя робота. Пишу книжку про зону. Мушу зважити, чи встигну прочистити свої справи до початку акції, тоді й дам відповідь.

Осіпов замислюється, щось обчислюючи сам собі. Дата початку акції — завжди таємниця зеків, яку дуже хочеться вивідати начальству. У чому сенс такої таємничості — не знаю, мені здавалося, що це якась обопільна гра, яка вносить різноманітність у монотонне життя каторжників й адміністрації. Нарешті, зважившись, Владімір Ніколаєвич вимовляє:

— Гадаю, що місяця через півтора... — а точну дату так таки й не назвав!

— Тоді устигну. Згоден. Є дві умови, додаткові...

— Так?..

— Перша: крім вас і Сергія Солдатова, ніхто, навіть найвірніші люди, не повинні знати, що я беру участь у цьому ділі. За нинішніх моїх справ мені шкодить перше-ліпше, понад звичайне, зацікавлення КГБ моєю особою.

Він кивнув: згода.

— Друга умова: за мою участь у вашій акції я одержу від вас, Владімір Ніколаєвич, інтерв'ю про ваше життя для моєї книжки.²

— Домовилися.

Так почалася для мене статусова акція.

Гебісти щось прочували й намагалися промацати наші пляни. «Побутовик-політик» Федір Сенчук, таборовий перукар з педерастів, «по-дружньому» розповів:

— Учора до мене приводили стригти Чорновола. Дуже хлопець побивається: я, каже, на статусі стою, а товариші мене не підтримують. Що ж ви покинули його самого?

---

2. Потім воно було надруковане в журналі «Континент», ч. 27, 28.

Зрештою, ледве чи Федір діяв на доручення КГБ, надто виразно в нього розпутна фізіономія... Радше працював на опера МВД.

21 квітня 1977 року ми вперше не пішли ні на шикування, ні на працю, зірвали нашивки й оголосили на сто днів повний саботаж усіх таборових вимог, — на честь наближення Београдської наради 35 держав Європи й Північної Америки.

Найважчий тиждень у моєму таборовому житті почався після переходу на статус. До карцеру щодня одного за одним відводили друзів: Ушакова, Шакірова, Солдатова, Равіньша, нарешті, відвели хлопчачка Мишу Карпенка, а мене все ще не чіпали. Пам'ятаю, ходив туди й сюди по розкислій від дощів землі, втискаючи в неї важкі кирзові чоботи: «Невже не заберуть! Усього від них можна чекати. А що тоді подумують товариші?» Але 28 квітня викликали до штабу — слава Тобі, Господи! — і прочитали постанову — на 11 діб карцеру. Виявилось, затримка пояснювалася потребою перед карцером вліпити мені додаткову кару — зняти «пільгове утримання», подароване мені Зіненком під час «стусівської голодівки». Прощай, моя пайка до фонду репресованого зека!

Уводять нарешті в карцерну камеру, а там повітря наелектризоване нервовим струмом. Усі камери, скільки є, заповнені зеками, а коридором туди-сюди, як шимпанзе у вольєрі, метушиться «хазяїн» зони, майор Пікулін. Сергій Солдатов обнімає на порозі й викладає новини карцеру:

— Кожного дня начальство з'являється, усе з умовляннями. З ними розмовляє Славко. Ну, я тобі скажу, це язичок! — і задоволено усміхається.

Саме в цю мить до камери підскакує Пікулін:

— Пощо ви, Хейфец, стали на статус? Вам цілковито бракує самостійності в поступованні, самолюбства. Усе робите так, як велить вам зеківський генерал — Чорновіл!

Так я почув слово, винесене мною в наголовок цього нарису. Невдовзі, однак, майор перестав появлятися в карцері. Якимось він наказав зняти нижню білизну з Германа Ушакова, якого тягли на черговий хід до карцеру: щоб у самій робі вночі було холодніше, тоді Солдатов на знак протесту роздягнувся до пояса, оголосивши «холодовку». Я передав Пікуліну з рук до рук заяву (він брав їх, всупереч режимові: все ще сподівався, що подадуть заяву про відмову від статусу або попросять помилування) — попросив майора роздягнути мене голим завтра, на день більшовицької преси, моє, сказати б, професійне свято відзначити. Пікулін заверещав: «Я передам вашу заяву прокуророві, щоб заклав кримінальну справу!» — але з барака вилетів корком від шампанського. Потім появлявся у нас лише в надзвичайних випадках. Ходити «по агітацію» тепер посилали замполіта.

Веселий був за перших статусних днів наш карцер. Звичайно,

найважче в карцерах не холод і голод, а самотність і мовчанка: розмови між камерами заборонені, і як будеш перегукуватися з сусідами, ризикуєш по закінченні карцерного строку позбутися «ларька» чи навіть одержати новий карцерний строк. Ну, а тоді ми свідомо заплянували для себе на сто днів наперед жити без «ларька» і сидіти сто днів у карцері, а в цій ситуації чим же вони могли нас укусити? Карцер перетворився на статусний клюб, мешканці його перегукувалися вільно, а на кожне зауваження наглядача слідувала стереотипна відповідь: «Начальнику, ми на статусі! Ми поза вашим законом!» Вони блискавично відвалювалися (цікавий деталь: зауваження вони пробували робити тільки тоді, коли ми говорили російською мовою. Варто було перейти на англійську, щоб зробити переговори незрозумілими для підслухання наглядачів — вони переставали взагалі чути, ніби в карцері лунають не голоси зеків, а співи птахів чи музика).

Однією з переваг нашого статусного сидіння перед звичайним карцером було багатство інформації. У нормальному карцері зек на два тижні відтятий від усіх джерел інформації, навіть радянського радіо. Але у дні статусного страйку ми могли стежити за всіма газетами, бо кожного дня хтось зі статусників закінчував строк і виходив на переміну. Перше, що він робив, — читав газети в місцевій читалці, і коли його знову заводили до карцеру, іноді за добу чи за дві, — починав черговий строк з огляду газет і журналів. (Пам'ятаю, Миша Карпенко, якого завели до карцера по сорока хвилинах виходу з нього, пояснював нашій команді: «Я встиг лише до їдальні, пообідати, звідти пішов до читалки, а вони мене знову викликають...» — «Ох, Мишо, треба було з читалки починати!») Але попри огляд преси, ми щоденно слухали новини з радіо. Чорновіл, хазяїн камери ПКТ, якій належало мати репродуктор, записував усі новини і тут таки диктував їх у коридор — усім камерам (коли В'ячеслава також почали тягати по карцерах, до суміжної камери КПТ пішов Владімір Осіпов і дуже чітко виконував обов'язки «хазяїна новин»).

Чорновола пробував зупиняти наш замполіт, старший ляйтенант Кільг'ішов:

— Заборонено кричати в карцері...

— Громадянине замполіт, я веду політнавчання. Ви самі не повинні допускати, щоб статусники сто днів не мали політнавчання... Я нічого їм не повідомляю, крім московських новин...

Що відповідати? Режим вимагає тиші в карцері, алеж режим вимагає й щоденного політнавчання... Замполіт розпочав конкурентну боротьбу з Чорноволом: почав ходити до карцерного барака й вести з ним спасенні розмови. Улюблена тема його розмов: «В СРСР немає політ'в'язнів, тому нема й статусу політ'в'язня». Був з нього колишній учитель, який потрапив в МВД за партійною розкладкою, людина з природи м'яка, незлобива, і йому важко

доводилося з зубатими зеками типу Чорновола, коли він намагався доводити їм, що вони — не вони, а кримінальні злочинці. Його головний аргумент: коли немає кодексу для політичних злочинців, а є тільки кримінальний, то відповідно немає й політв'язнів, а тільки кримінальні.

— А в інших країнах, у західних, наприклад, існують політв'язні?
— цікавиться Чорновіл.

— Там звісно...

— Алеж окремого політичного кодексу немає й там. Його взагалі в західних державах немає, а статусу політв'язнів дотримуються...

Саме тими днями у «Правде» появилось повідомлення, що консервативний уряд Великобританії злочинно намислив скасувати статус політв'язнів, який діяв у тюрмах Ольстеру, з причини — «нібито ці борці — терористи». Так ми дізналися про існування статусу на Заході.

— Або ми політв'язні, — добиває замполіта Славко, — і тоді визнайте наш статус. Або взагалі ніде немає політв'язнів, і тоді перестаньмо кричати: «Свободу чілійським в'язням!»

— Алеж мусить бути якесь визначення політв'язня, — нарешті зауважує замполіт. — Інакше кожен злодій оголосить, що він політик, тому що по-своєму бореться проти суспільства!

— Таке визначення вже є, і знаєте, хто його дав? У книжці одного англійського комуніста, вона є в бібліотеці, цитується визначення, яке дала Анджела Девіс... Ви пам'ятаєте, хто така Анджела Девіс?

— Ви, Чорноволе, й самі розумієте, що я пам'ятаю, — замполіт починає гніватися.

— Вибачте, я хотів запитати інше: вона для вас авторитет?

— Так.

— Так от, Анджела Девіс дала визначення політв'язня: особа, що вчинила правопорушення законів даної держави заради не особистих, а суспільних інтересів, інтересів усього суспільства або якоїсь його групи. А кожному ж з нас, ну, майже кожному, суд ставив провину не з користолюбних мотивів, а навпаки: інкримінував, що ми власні гроші вкладали в наші «злочинні дії».

Зовсім несподівана реакція замполіта:

— Так, виходить, я вас не переконав, — вражено вимовляє він.
— Марно говорив весь час?

І тут я, що слухаю їх розмову при дверях, розумію: для Чорновола це дискусія, алеж для замполіта — завдання!

— Ви говорили зовсім не марно. Я дійсно хотів вислухати позицію вашої сторони: а що як раптом ми в чомусь не маємо рації, бо можемо теж помилятися. Я ще й ще раз перевіряв справедливість наших дій. Але, на жаль, громадянин Кільг'шов, ви не переконали мене.

— Алеж, домагаючися статусу, ви хотіли домогтися порушення існуючого радянського закону. А наше завдання — служити законові, а не допомагати його порушувати.

— Ваша правда, ми хочемо змінити закон. І свідомо пішли на його порушення...

— А називаєте себе правооборонцями!

Молодець замполіт, ловко відбиває!

— ...але ви нам не лишили іншої можливості, крім порушення закону явочним порядком. Ми спочатку відіслали проєкт статусу Верховній Раді й не одержали жадної відповіді щодо суті справи. Тільки тоді ми вирішили порушити законодавство...

— Ну, за дії Верховної Ради я відповідати не можу, — і замполіт відходить.³

...Того вечора В'ячеслав був у чудовому настрої і почав співати, а за ним розспівався весь карцерно-тюремний барак. Аж до зони долітали співи з ШІЗО! Сольо вів чудовий співак — Паруйр Айрікян. Чорновіл співав пісні й читав вірші Галича; він їх знав напам'ять, особливо любив про декабристів, здається, дещо поправляючи автора:

...хочеш выйти на площадь?
сможеш выйти на площадь?
должен выйти на площадь
в тот назначенный час...

Наступного ранку до нас прийшов новий «головнопереконувач» — начальник загону лейтенант Хлевін.

— Яка радянська влада гуманна, — звернувся він до карцерників. — Ви в карцері пісні співаєте, а адміністрація нічого більше, крім карцеру, не може вам зробити.

Сергій Солдатов засміявся:

— Громадянине лейтенант, не турбуйтеся, ніби ваш карцер — щось на подобу банкету в клубі. Це не карцер у вас слабкий — це ми для вас сильні.

— Громадянине лейтенант, громадянине лейтенант, — несподівано покликав його Чорновіл.

— Що таке? — о, як неохоче подався до його камери начальник.

— Ви вчорашню «Правду» читали?

---

3. Наш замполіт був своєрідний як на МВД офіцер. Ось ще штрих, який характеризує суперечки з ним у карцері. Яюсь я закинув йому, що «слуги» закону порушують його основу, позбавляючи всіх в'язнів права голосу на виборах (за радянським законом позбавлення права голосу на виборах можливе тільки за ухвалою суду. Ні в кого з нас у вирокі не було записане «позбавлення громадянських прав»). Так замполіт не полінувався, розшукав Постанову ВЦВК від 11. 11. 37, за якою права голосу позбавлявся не тільки кожний засуджений, але й кожний, що був під слідством у тюрмі (формально ще не винний громадянин).

— Читав.

— Там є нотатка...

І Вячеслав уголос прочитав нотатку з «Правды» (цю газету давали навіть у тюрму). Виявляється, в США вчинено нову антирадянську провокацію, а саме: побудовано діючий модель таборового карцера, куди охочих випробувати становище радянських зеків зачинають на 14 годин, без ліжка, на хліб і воду і т. д., а потім читають їм лекцію про радянську пенітенціярну систему.

Мені думалося тоді, що автор, радянський журналіст, певно вірив, що пише про наклепницьку вигадку «ворогів». Сучасній людині, навіть радянському журналістові, трудно уявити, що десь там не в переносному розумінні, а дослівно тримають людей на самому хлібі й воді, що вони два тижні сплять на дошках, а під голови кладуть взуття, що до туалети водять раз на добу, що для «малої нужди» стоїть тут таки в кімнаті, де живеш, іржавий смердючий бак, яким користуєшся на виду в співкамерників, що вікна загороджені не тільки ґратами, а й металічними намордниками — «жалюзі», через які небо видно дрібним горошком, а землі взагалі не побачиш...

Саме це й описував кореспондент «Правди», припускаючи, що точний опис «американської вигадки» спроможен без коментарів викрити заокеанських брехунів. І я цілковито припускаю, що такий прийом «об'єктивного опису» карцерного моделю виявився дійшовим для звичайної читацької публіки, мовляв, такого не може бути, бо такого не може бути в цивілізованій країні! Але тут, у реальному радянському карцері, де все, описане в «Правде», вважалось природним і було наслідком усіх наказів і розпоряджень (та ще й слабою карою! — он як Хлевін нарікав) — тут лйтенант розгубився. Помовчав, а потім заверещав (теж бо розумів, що і його підслухує оперативник):

— Мабуть, кореспондент щось переочив... Це не так, як у нас.

— Н-і-і, громадянине начальник, це точно, як у нас! — сипонув Славко. — І не взагалі модель радянського карцера, а модель саме оцього нашого, що на дев'ятнадцятій зоні, тут, де ми з вами розмовляємо. А знаєте чому? Тому що всі розміри й умови подав їм Могилевер.⁴ Ми з ним того разу спільно в ПКТ сиділи, і він обміряв кожную камеру, кожне вікно, бо в нього була ідея: збудувати в Ізраїлі копію мордовського ШІЗО, щоб там усі знали в яких умовах нас тут тримають... Ну, а вийшло, не в Ізраїлі, а в Америці!

Хлевін не витримав і похитав геть з тюремного барака, під схвальний регіт непогамованого Бабура Шакірова, що сидів у найближчій до виходу камері.

---

4. Могилевер — один з сіоністських «комітетчиків», засуджених на т. зв. другому лєнінградському процесі 1971 року. На час статусної акції він уже відбув строк і виїхав до Ізраїлю.

Чорновіл упевнено диригував статусною акцією. Кожного «голодного» ранку (через добу) він оголошував усьому бараківі, який пункт статусу буде темою чергової заяви на ім'я прокурора і на знак чого ми всі сьогодні тримаємо чергову голодівку протесту. Ми просили у чергового листки паперу, і починалося укладання заяв. Потім кожен читав свою вголос усьому бараківі — це скидалося на змагання поетів за середньовіччя, — віддавали їх наглядачеві і залягали в дрейф: у дні голодівки корисно найменше рухатися, краще перележати її на підлозі.

Якщо пам'ять не зраджує, я відбув дванадцять таких передбеоградських голодівок (не враховуючи особливу, тривалу голодівку на чотири доби, якою ми урочисто зустріли відкриття Београдської наради); але в Чорновола їх мусить нараховуватися далеко більше: бож серію В'ячеслав розпочав значно раніше від усієї решти.

Як я оцінюю його в ролі керівника статусової акції?

Я пишу не житіє святого В'ячеслава для Четьї-Мінеїв, а силуету реального діяча і тому буду чесно оповідати про його хиби (на мій, розуміється, погляд) — хиби, мабуть, не так особисті, як національні. Це — та сама властивість, що й у Стуса: нерозважлива, самовіддана до самогубства, необрахована сміливість. Я називав її «Тарасовим комплексом»: на пам'ять про загибель Тараса Бульби. На мій погляд, усі «передбеоградські голодівки» були легковажними, марнуванням зеківського здоров'я — того капіталу, який мав би придатися для майбутньої боротьби з ворогом.

Голодівка має сенс, коли наперед про неї повідомлено за дріт, коли інформація досягла емігрантської й західної преси і, відбившись від радіопересилачів, повертається в радянську імперію у вигляді досить докладного повідомлення. Тоді голодівка — політична зброя, з допомогою якої пробуджується народна свідомість, і вона, як кожна акція суспільного значення, безумовно має політичне значення. Скажімо, повідомлення про початок статусного страйку наперед передали в дисидентський центр (я це знав, бо сам брав участь у передачі інформації по одному з таборових нелегальних каналів), тому й адміністрація злісно пояснювала: «Своєю акцією ви завдали більше шкоди радянській державі, ніж злочинними діями на волі, за які дістали строки». Але передавати на волю інформацію про кожну з передбеоградських голодівок протесту було просто неможливо! (Тим більше, що на той час провалився один з каналів зв'язку, що йшов через Паруйра Айріяна.) І протест робився політично безглуздим.

Але особливо мені не подобалися докладні заяви протесту, що їх посилали статусники на адресу керівництва ГУЛагу. Пощо розтлумачувати ворогові, де нам боляче, пощо показувати, та ще в письмовій формі, наші слабкі місця? Але всі мої невпевнені спроби пояснити Чорноволові, що перед нами не противник, а смертельний

ворог, який тільки радіє, читаючи заяви, виповнені описами наших страждань і мук, — наражалися на нерозуміння. Як не писати заяв протесту — пощо голодувати? А як не голодувати, не протестувати «сьогодні й щоденно» — пощо взагалі сидіти на зоні, який сенс у цих роках життя? — така логіка Чорновола.

Тут у читача може виникнути природне питання: як ви, автор, не схвалювали тактичної лінії Чорновола, пощо підтримували її? Пощо голодували й писали заяви на ім'я прокурора?

Не з слабости характеру і не з бажання угнатися за лідером... Просто в мене на зоні була інша мета, не така, як у нього й усіх інших товаришів. Наслідком неймовірного недогляду ЛенУКГБ мені дали пропуск і творчу командировку до цілковито заборонено-таємного пункту СРСР, і я вважав себе там спецкором. Я не повинен був — так мені здавалося — впливати на події в зоні, а, навпаки, спостерігати й вивчати їх у природних обставинах, вдвлятися й досліджувати логіку поведінки тих, чиє існування в зоні мало не випадковий, як у мене, а професійний характер, логіку дисидентів й адміністрації. Я хотів лишатися таким інструментом дослідження, який своїм втручанням не міняє природного перебігу суспільного явища. Чесно признатися, я і в Стусову акцію включився, зовсім ясно розуміючи, що вона скінчиться нічим, але мені як літераторові треба було дістатися в карцер і з середини спостерігати за перебігом страйку. Тому я слухняно брав участь у всіх акціях, які замислював «мотор мордовських зон» — В'ячеслав Чорновіл.

Але чому ж він, людина, беззастережно розумна, чудовий майстер тактичних сутичок, любив залазити в невідготовані акції, в яких «обдирав боки»?

Я думав про це в карцері, і ось деякі мої попередні спостереження стосовно цього сюжету.

За складом душі В'ячеслав, як це називалося до революції, шляхетна людина. Тому, не зважаючи на всі палки декларації, він і ворога свого — радянську владу та її гебню — міг сприймати лише як противників, тобто як людей *іншого способу думання*, інших переконань. Спостерігаючи його збоку, я в думці порівнював його з Ганді, Неру, Кеніятою, Нкрумою — це саме подібний тип національного ватажка (я порівнюю тут не масштаби обдарувань, а загальне спрямування душ). Йому діяти б у першій-ліпшій колонії Британської Імперії, де юридичні, історичні, політичні і логічні аргументи — усе багатство, яким диспонує Чорновіл, — вислухує, оцінює і з пошаною *сприймає* противник. Саме таким уявляється Дж. Неру, судячи з його автобіографії. Таким борцем, як Чорновіл, вороги уявляються Лицарями Імперії, а не просто бандитами з погромницьких команд. Забігаючи наперед, пригадайте фразу з його останнього слова на третьому суді, на якому гебісти спекли йому «замах на згвалтування»: «Мені здавалося, — сказав він, — що чотирнадцятьма роками чесного протистояння я заслужив кваліфі-

кованіший обвинувальний висновок» (цитую з пам'яті, але за точність змісту ручуся). У цій фразі весь В'ячеслав: *чесне протистояння* владі він сприймає як щось, що заслуговує на пошану й визнання противника (ледве не сказав — суперника). Алеж в існуючому світі з ним воює не лицар імперіялізму (такі перевелися на Русі з 1917 року), а нормальні злочинці з кастетами й «пушками» (я прошу пробачення в читача за грубість, але це моє особисте, чисто фізичне враження від людей, які є усобленням радянської влади. І я вживаю цей вислів не в переносному, а в прямому, дослівному розумінні); і, усвідомивши це, розумієш небезпеку і слабкість, політичну вразливість позиції Чорновола. Він же й у перших своїх працях пробував аж Марксом і Леніном діяти, за що потім дорікав йому в карцері Сергій Солдатов. А все тому, що на розум, на ідеологію покладався... Бувши внутрішньою своєю суттю західньою людиною, європейцем, Чорновіл створений для західніх форм і метод боротьби. Уже тут, в Ізраїлі, я побачив портрет людини, яка зовнішньо схожа на Чорновола (та, певно, і внутрішньо теж) — портрет Леха Валенси, лідера «польського серпня». Що з Валенсою зробили б в СРСР? Ручуся, що він сів би за «замах на згвалтування»...

Цікаво спостерігати: коли в своєму протесті Чорновіл стикається з реальним, а не уявним противником, з радянським хамом і тупаком, він на нього — *ображається*. Розумію, це слово дивно звучить у прикладанні до сороклітнього політика, який відсидів повнотою строки в політтаборах, — але факт: ображається до гістерії. «Видно, матінка дуже пестила в дитинстві!» — сердито зауважив якимсь після чергового скандалу В'ячеслава молодомарксист Ушаков.

Усе почалося з того, що після моторошно холодної ночі з 22 на 23 липня захворіли всі троє «пекатешників»: Чорновіл, Осіпов і Айрікян. З'явився таборовий лікар Сексясев — у минулому, здається, оперативник, виняткова тварина й невіглас навіть на гулагівські масштаби. Чорновіл зчепився з ним (винен був безумовно лікар) і... відмовився користуватися послугами Сексясева. Бойкот лікареві! Прийшла дівча-медсестра, але лікувати вона, природно, не могла, і Чорновіл оголосив бойкот усій медчастині дев'ятнадцятої зони. Розрахунок його був такий: що його не можна лікувати у медчастині зони — а що її він бойкотує — і що він дійсно хворий, то в адміністрації не буде іншого виходу, як відпровадити його до «лікареньки». Він серйозно вірив, що переможе! Начальству, навпаки, радісно було, що він хворий, а якби помер — було б ще ліпше, а він цього ніяк не міг уявити, йому здавалося, що він просто не досить енергійно вимагає «належного». Конфлікт дійшов кінця щойно за кілька місяців: у жовтні 1977 року Чорновіл проголосив необмежену голодівку, вимагаючи переведення до лікарні (видно, тут мали значення й деякі престижеві міркування, комусь зі

статусників він устиг сказати по дорозі до лазні: «Хай гебня не думає, що з українців один лише Мороз здатен на довготривалі голодування»). Вони ж і не думали, їм було наплювати. Зате думали ми (на зоні тоді сто днів уже скінчилися). Що зробити, як вирвати Славка з голодової петлі? На щастя, наближалось 7 листопада, шістдесяті роковини жовтневого перевороту. Ми попередили гебістів про можливу загальну акцію статусників у цей день, якщо Чорновола не заберуть до лікарні: «Хіба може жити спокійно зона, коли поруч помирає товариш!» Зате ми обіцяли 7 листопада перебути мирно, якщо його заберуть на лікування. І дійсно 7 листопада пройшло без ексцесів, а 9 Чорновола забрали до лікарні.

Другу особливість характеру Чорновола-борця я зауважив пізніше, по закінченні всіх, і передбеоградських, і београдських, голодівок. Раптом Чорновіл намислив нову акцію, для себе особисто: почав подавати заяви до конституційної комісії Союзу РСР з поправками й зауваженнями до тексту конституції, яку тоді «обговорювали». Дослівно кожен ранок у ПКТ починався з укладання короткого юридичного есею про «нову» конституцію!

То були найдотепніші вправи правозахисника-законознавця. Наприклад, котрась стаття конституції проголошувала, що вся влада належить народові в особі Рад народних депутатів, а сусідня заявляла, що тільки КПРС є ядро і керівна сила політичної системи СРСР. Як же знайти вихід з такого казусу, питав у заяві Чорновіл, якщо народ обере хоча б одну Раду, в якій комуністи не стануть «ядром» влади? Якій статті конституції належить дати перевагу: тій, де говориться про народність влади, чи тій, де говориться про ролі партії?.. І такі заяви подавав він день-у-день, день-у-день...

...Ще один відступ від чорноволівського сюжету. В Ізраїлі довелося мені побувати на лекції визначного адвоката (з СРСР), який переконано викладав слухачам, що Конституція СРСР дуже хороша й передова, лише що її погано дотримуються. Тільки тоді я усвідомив те, чого не розумів три роки перед тим, у Мордовії: конституційні заяви В'ячеслава дійсно могли мати серйозне пропагандивне значення, якби прорвалися за дрiт! Коли вже юрист (до речі, з України) не відчував юридичної немочі й бездарності цієї конституції, перейнятої наскрізь фальшем й алогічністю, як солітер пронизує поросля, то що в ній можуть розуміти прості смертні...

Але тоді — тоді я сердився на Чорновола. Пощо він витрачає свій час, мозок, здоров'я на вивчення конституції, яку до кінця читали хібащо жильці психолікарень звичайного типу; пощо писати документи — для таборового архіву, які неминуче сплять за три роки! Бож начальство одверто оголосило: до жадних конституційних комісій чи установ його зауваження пересилати не будуть, в'язням заборонено брати участь в обговоренні проекту конституції! Але він однаково писав...

Лише за кілька днів, уже десь під кінець статусних карцерів,

мені, здається, стала зрозумілою загадка його «бюрократичного нетримання». В'ячеслав Чорновіл з самої суті його природи — журналіст і публіцист, людина, створена для *писання*, при тому не світоглядних праць стратегічного значення, а саме щоденних, повсякчасних політичних репортажів. Без неперестанної публіцистики — немисленне його існування. Відірваний у зоні від своєї дитини — «Українського вісника», він, як бурундук, що опинився в клітці, безглуздо й затято крутив колесо заяв (видимість, ніби мчиш уперед, а зупинився, обдивився — а ти на тому самому місці, де вскочив у колесо). Але що робити, коли заяви — єдиний жанр, дозволений військовополоненому дисидентів-журналістів.

Які ще «дирижерські» риси характеру помітив я в Чорновола? Поперше, «харизматичне» право вирішувати за інших, що саме вони зобов'язані робити. На той час усі політзеки зобов'язані були стояти на статусі, і ніяких виправдань не бралось до уваги. Чому, наприклад, не привозять до карцеру Паруйра Айрікяна? — записував він щодня. І почалися висловлювання образливих припущень на адресу безстрашного вірменина. (А Паруйр саме тоді готував у себе на зоні посилку зі статусними й іншими матеріалами і до вислання їх не хотів притягати до себе увагу наглядців... Потім, після провалу посилки, Паруйра привезли, і відразу в ПКТ.) А чому не стали на статус українці з дев'ятнадцятої — Кузьма Дасів, Микола Гуцул? «Це не українці! — кипить В'ячеслав. (А обидва — не молоді люди, Дасів, засуджений на 10 років табору й заслання, хворий на виразку шлунка; Гуцул відсидів після війни 11 років як учасник опору УПА, тепер другим заходом був ув'язнений на 9 років.) А чому євреї не стали на статус? Ну, Коренбліт хворий, від нього користи в карцері однак не буде, а Пенсон?

— Я знаю Бориса, він же справжній хлопець, ти зобов'язаний поговорити з ним, Михайле...

Кожного дня починав цю розмову!

Як я йому поясню, що Пенсон — «господар каналу», в якого саме на той час лежали запаковані для пересилання статусові матеріали і моя друга таборова книжка «Русское поле». Коли почалася статусна акція, людина, що виносила посилки з зони й скеровувала їх далі, раптом чогось злякалася: «На зоні бордель, ще може вискочити антирадянщина», — він до страйку і не припускав, в яку гру в дійсності втягнув його «діловий єврей», думав, що переправляє щось невинне. І тепер Пенсон навмисне спокійною поведінкою таборового обивателя, як наркозою, нейтралізував його підозру... На цей час Борис за жодних обставин не мав права ставати на статус! Але як я міг пояснити ці причини під

«підслухачкою». А Славко вчепився в мене, як кліщ, підозріваючи, що я просто лінуюся «працювати з своїм земляцтвом»...

Раптом я пригадав: Владімір Осіпов колись, ще довго перед «статусом», розповідав, що вони з Чорноволом, сидячи в карцері, вигадали особливий жест. Коли хтось з них робив рукою певний знак, це означало — сказане «йде для опера», а не для співрозмовника.

— Славку, здерися вгору!

Бачу, він повис під стелею, коло вентиляційного отвору. Я теж повис — з свого боку коридору. Тепер ми бачимо один одного.

— Не хоче Пенсон на статус, говорить, що немає в цьому сенсу... — Роблю умовний знак.

— Ох...

Він ледве не впав з загороди, розціпивши руки з подиву.

— Ти знаєш?.. — і тут таки змовк, спам'ятався.

Усе збагнув миттю. Що приємне у В'ячеслава — розум гострий, реагує блискавично.

Ще приємна риса природженого лідера — відсутність порожньої зарозумілості, «гонористості». Командує, вимагає, але при тому зовсім не вважає себе «головним, розумним, ліпшим». Бож вимагає справа, а не Чорновіл! Здається, я називаю самозрозумілі для хорошої людини речі, але «техніка» керівництва часто вимагає від виконавців почуття своєї «важливості», якихось зовнішніх прийомів, які не обов'язково припадають до смаку виконавцеві, але улегшують йому автоматично виконання іншими його рішень (генерали зовсім не з самої любови до брязкалець завели собі погони, лямпаси й шиті золотом пояси). Спостерігав я цю «техніку» в середовищі зеків, як і в середовищі перших-ліпших осіб, призначених керувати. Але Чорновіл в особистих стосунках лишався зовсім простим хлопцем, і в той самий час він користувався серед українців величезним авторитетом (рівний йому авторитет, і то до початків конфліктів на «спецу», мав серед них хібащо один Мороз). Мені розповідали мої співтаборовики, що одного разу на час закінчення його карцерного строку не прибув етапний «воронок», запізнився в дорозі, і Чорновола на кілька годин примістили в нашому штабі, в окремій кімнаті, — так усі українці зони, не зважаючи на можливі репресії, згромадилися коло вікна, щоб лише подивитися на нього, по коліна в снігу, — на жак начальства, яке ніяк не сподівалося такої демонстрації... За статусного періоду він не міг виходити на зону — у перервах між карцерами його відводили не в зону, а до камери навпроти, тюремної, і він наділив мене повноваженнями свого легата; вистачало мені сказати на зоні першому-ліпшому українцеві: «Звертаюся до тебе на доручення Чорновола. Славко просить...», щоб кожне діло було виконане (а вони ж бачили його раз у житті — у тому самому штабному вікні). Саме українськими зв'язками пішов

за дріт мій лист про статусний страйк, Надрукований невдовзі в «Континенте», «Ехо», «Ліберасьйон».

— Гебісти весь час допитуються в мене, який міністерський пост я маю одержати в незалежній Україні! — нарікав Чорновіл. Я сам якось чув, як за дверима карцерної камери майор Пікулін цікавився цим самим від Чорновола. Той не витримав: «Громадянине начальнику, у вільній Україні я матиму тільки один пост — редактора опозиційної газети». — «А-а-а, — заволав начальник зони, — он яка ви страшна людина, Чорноволе! Ви навіть у незалежній Україні будете опозиціонером!» В'ячеслав уточнив: «Це помилка на слові, я хотів просто сказати — редактором газети...» Але Пікулін ревів на весь коридор: «Це дуж-же характеристична помилка на слові...»

Не люблю погоджуватися з начальником, але, здається, він мав рацію.

Я думав, що становище Чорновола в русі українських націонал-демократів нагадує становище лідера в добре відомих (з професійної діяльності) російських революційних організаціях доплекханівсько-ленінського типу. Керівником тоді становився той, хто сам робив найнебезпечніше і практичне діло, наприклад, набивав бомби для терору чи витоплював динаміт... Від підлеглих лідер вимагав не «роби те чи те», а «роби, як я». Звичайно, це період дитинства чи, на крайній випадок, ранньої юности руху: з роками виникають організаційні структури, в яких кожен учасник виконує свою частину праці, і вожді не ризикують там, де повинні ризикувати не такі цінні для руху люди. Але ступенем морального впливу на життя нації чи суспільства найважливіший період — мабуть, цей, романтичний етап боротьби!

Я спостерігав ніби своєрідний модель впливу, який люди типу Чорновола спроможні справляти на масову, сказати б, обивательську свідомість своїх земляків. Вище був згаданий колишній капітан-лейтенант Лисенко, посаджений на 7 років за недонесення на свого друга-офіцера, зв'язкового з «Інтелідженс Сервіс». Звичайно, Віталій Лисенко був ніяк не борцем, а жертвою ГБ, людиною, від політики зовсім далекою, а національно повнотою асимільованим. У зоні він, природно, тримався осторонь від політики, у дисидентські акції не втручався, слухняно виконував усі доручення начальства й затято беріг здоров'я: «Треба вижити!» Наприклад, коли ми сиділи з ним в одній камері Саранського слідчого ізолятора, він кожного дня двічі вилізував камеру від пилуки («бож ми цим дишемо — шкідливе для здоров'я»), постійно робив зарядку, а в зоні на потаємних і заборонених «п'ятаках» вирощував нелегальні огірки й помідори. Діло небезпечне (я сам якось бачив полковника МВД на зоні 17а, який схилився важким торсом у шинелі до землі, копався пальцями в траві, вишукуючи на травниках замасковані парості кропу й вириваючи їх особистими

полковницькими руками, щоб, крий Боже, у зеківську юшку не потрапив міліграм свіжих і тому не належних вітамінів); але заради збереження здоров'я Віталій ризикував і сів... Жила в цьому морякові й якась хліборобська, «з діда-прадіда», тяга до землі: вирощувати, підживлювати, виходжувати паростки він любив. І от на етапі один лише раз побачив і почув Чорновола, і...

За яких півтора місяця після початку статусного страйку опинилися ми з Славком поруч на «оправці» (а в туалеті «підслухувачок» не було, можна кілька хвилин поговорити спокійно).

— Що за людина Лисенко?

— А що?

— Збоку від ПКТ будівельна бригада ремонтує заборонену зону і паркан, у ній Лисенко...

(Побічне зауваження: праця коло зміцнення тюрми — кожна! — вважається ганебною в середовищі політзеків. На неї погоджуються йти лише виключно слухняні, покірливі перед адміністрацією особи, це для начальства ніби своєрідний іспит для перевірки зломленості політзeka. Тому туди й спрямували серед військових злочинців нашого Віталія.)

— ...«менти» заговорилися, відійшли за ріг, Лисенко прокрався до мого вікна і просунув поміж жалюзі два огірки й помідор... Можна довіряти йому?..

Не посміхайтесь, мій західній читачу, над мізерною офірою Лисенка: не огірками вона вимірюється, хоча свіжі, потайки вирощені огірки — теж немала цінність у зоні. На випадок, якби його «застукали», Віталій майже певно ризикував відсидіти в карцері. Це, щоправда, дрібниця теж, але, діставши карцерний строк за допомогу «засудженому Чорноволові», він міг на сто відсотків попрощатися з надією вийти потім за умовно-дотерміновими трьома чвертями строку... А мінусувати собі лише одну чверть строку — це для Віталія означало перебувати в таборі майже на два роки менше! І все ж він зважився на ризик відсидіти два зайвих роки заради того, щоб підсунути два огірки людині, з якою він 45 хвилин просидів в одному «автозаку». Така сила морального поля, поширюваного серед земляків В'ячеславом Чорноволом.

Закінчення в наст. числі

ПОГРОМ З ПРОДОВЖЕННЯМ (II)

Надія Світлична

Тюрма живе за своїми законами — писаними і неписаними. Зрештою, поза тюрмою все відбувається так само, але більш ілюзорно, не так чітко. В незагратованому житті дуже сильна ілюзія простору і вибору. В тюрмі простіше. За тобою зачиняють браму, ведуть порожніми коридорами, замикаючи всі двері, які трапляються на шляху.

Київська кагебістська тюрма— курортна порівняно з іншими, в яких мені доводилося бувати. Невеликий триповерховий будинок у дворі КГБ на Володимирській, 33. Тюрма і дворики для прогулянок сховані за високими сусідніми кагебістськими будинками, а від слідчих кабінетів, що виходять вікнами в тюремний двір, їх закрили 1972 року високим щитом-стіною.

37 камера на другому поверсі слідчого ізолятора КГБ, куди мене посадили після арешту, була вузька довга кімната з високою стелею і невеликим вікном на рівні двох з половиною — трьох метрів. У камері паркетна підлога, дві металеві койки з прилютованими прутами замість сітки, тумбочка, дві табуретки, віник і параша. Комплект господарства доповнюють: подушка, матрац, постіль, два рушники, горнятко, дві металеві миски і дерев'яна ложка. Все, що треба для повного щастя. Хоча ні, не все. Неодмінно — в кожній камері — на почесному місці висять «Внутрішні правила», де, як має бути в порядному «основному законі», — чітко сформульовано права й обов'язки в'язнів. І так само гармонійно зливаються між собою права і обов'язки. Наприклад, у розділі «В'язні мають право» передбачено щоденну прогулянку протягом однієї години. У другому розділі сказано, що в'язні «зобов'язані ходити щодня на прогулянку протягом однієї години». Тобто правила утримання в'язнів — це майже Конституція СРСР у мініятурі.

Кожної п'ятниці зранку ходить по камерах начальник тюрми, до якого можна особисто звертатися зі скаргами і клопотаннями. Для більшої урочистости перед його приходом дають щітку для натирання підлоги. В камерах чисто, бо публіка в основному інтелігентна та й знічев'я залюбки рухається, витанцьовує з тією щіткою, доки підлога починає блищати.

Моя перша зустріч із начальником тюрми Олександром Сергійовичем Сапожніковим відбулася другого ранку після арешту. Я поставила йому кілька передбачених щедрими правилами питань і дістала вичерпні відповіді.

— Чи можна переставити койки одна за одною, а не поруч, щоб у камері був прохід?

— Нет. Что еще?

— Чи можна ознайомитися з каталогом тюремної бібліотеки?

— Нет. Что еще?

— Чи можна якось відвернути електричну лампочку, щоб світло вночі не било просто в вічі?

— Нет. Что еще?

Після цього я сказала: «Дякую. Більше нічого». А начальника тюрми відтоді ми з сусідкою інакше не називали, як «что еще?».

Через тиждень начальник настирливо допитувався, чи добре в них годують. Моя стримана відповідь, що я не вибаглива й мене це харчування задовольняє — його не влаштувало. Він допитувався: а як порівняно з ресторанами? Тоді я сказала, що з ресторанним харчуванням добре не знайома, а в робітничих їдальнях, де мені часом доводилося їсти, — годують не краще. Не знаю, як він сприйняв таке порівняння, але більше не допитувався. Годували в цій тюрмі справді не гірше, ніж у робітничих їдальнях: на снідання давали оселедця з картопляним пюре і чай. На обід борщ (без м'яса) і якусь кашу — навіть дефіцитну гречану. На вечерю — пісну юшку, найчастіше пшоняну, і чай. Цукру давали раз на день приблизно чайну ложку, хліба чорного «українського» — вдосталь. Двічі на тиждень — у вівторок і в п'ятницю — було інакше меню: замість оселедця, варена риба хек; замість борщу, юшка з макаронів і навіть часом вінегрет, замість каші. Одне слово, п'ятниця — в усіх відношеннях день урочистий.

Кілька разів під час своїх обходів Сапожніков хвалив нашу камеру за чистоту. Одного разу на його звичне «Молодцы, чисто живете» — я відповіла йому в тон:

«Боремся за звание камеры коммунистического труда». Після цього начальник тюрми чомусь не хвалив нас за зразковий стан камери.

Вікно 37 камери виходить у бік Володимирської вулиці, і вечорами крізь нього добре чути музику з ресторану через дорогу. Ми знали напам'ять репертуар ресторанної оркестри, знали, коли там відбувається весілля чи ще якесь свято. Ресторанні звуки, що долинали до нас, були якісь неприродні, просто дикі в спеціально культивованій тюремній тиші, де навіть наглядачі в коридорах ходять у повстяних капцях по кипимовій доріжці, так що ніколи не чути, як вони підходять до дверей, тільки видно, як у вічку раптом з'являється циклопівське око. Іноді воно дивиться майже безперервно (коли я тримала голодівку, вічко майже не зачинялося протягом п'яти діб). Вічко розміщене так, щоб бачити кожен кут у камері. Отже, треба було навчитися абстрагуватись від того погляду, а це особливо нелегко, як ідеш до параші або роздягаєшся на ніч. Не знаю, чи піддослідні, скажімо, блохи почувають себе

в'язнями, але я в камері майже завжди почувала себе блохою під мікроскопом.

Чоловіки-в'язні де в чому виграють у тюремному побуті, видно, тюрма розрахована на чоловічу фізіологію, а ми опинялися часом в особливо принизливих ситуаціях. Чоловікам щастило навіть у тому, що їх періодично (мабуть, щотижня) голили, і вони могли побачити себе в дзеркало. Жінки ж не бачать свого відображення в тюрмі ніколи, і брак цього, здавалось би, дріб'язкового комфорту сприймався теж як приниження.

До лазні водили в той час раз на десять днів, тоді ж брали білизну до пральні. Між тим доводилося все прати крадькома в тій самій мисці, в яку дають їжу. Щоб не дозволити собі нервового зриву, я завжди молилася під час таких процедур, щоб та миска, в якій я прала і з неї ж їла потім — була звинувачувальним доказом на майбутньому процесі Федорчуків і Сапожникових.

«Внутрішні правила» Київської тюрми КГБ, на Володимирській, 33, в якій мені довелося сидіти перший рік ув'язнення в 1972-73 роках, як і Кримінальні кодекси й багато інших законів, що мають визначати умови утримання в'язнів у Радянському Союзі, настільки гнучкі, багатозначні, часом суперечливі, що зводяться нанівець всі усталені уявлення про законність.

Майже кожен в'язень у Київській катєбітській тюрмі має індивідуальні права й обов'язки, що залежать головне від настанови слідства. Наприклад, побачення під час слідства за правилами не дозволені. Мені ж у перший місяць слідства дали два побачення — з матір'ю і з сестрою. Правда, мама до самого побачення не знала, чого її везуть у КГБ, думала — на допит. Це сталося невдовзі після того, як рідним вдалося забрати з сиротинця мого дворічного сина Ярему. Яка була мета цього побачення — я не знаю, але не сумніваюся, що мої куратори з КГБ не керувалися при цьому якимись гуманними міркуваннями, швидше навпаки — це була чергова спроба зламати волю. Чому — хоча б для цієї самої мети — ні разу не показали дитини, мені також незрозуміло, але мамі чітко сказали дитини з собою не брати, і це остаточно розвіяло її надію на побачення.

Може, крім того, вивчали ставлення мами до тієї біди, що звалилася на неї. Бо саме тоді готувалося рішення про долю опікуна для мого сина, і тим рішенням мамі було відмовлено в праві опікунства. Постанова мотивувала відмову, поперше, низькою пенсією (хоч мама одержувала чи не найвищу пенсію в селі в той час — 20 карбованців на місяць), подруге, тим, що двоє з трьох маминих дітей (я і брат Іван) перебували під слідством КГБ, звинувачені в антирадянській агітації і пропаганді — це вже були міркування політичної благонадійності малописьменної колгоспниці-пенсіонерки. Керуючись такими міркуваннями, слідчі органи

вирішили довірити опіку над сином моєї сестрі, підкресливши при цьому, що її чоловік — член партії. Такому рішенню я маю завдячувати побачення із сестрою: мені пояснили, що взаємну згоду ми обоє маємо підтвердити під час зустрічі.

З мамою ми зустрілися в добре мені знайомій кімнаті, що виходить на Ірининську вулицю з тюремної вахти, де звичайно приймають передачі. А що я там віддавна була з передачами братові, Валентиніві Морозу, Миколі Плахотнюкові, — то навіть колір церати на столі був мені добре знайомий. Годинна зустріч з мамою відбулася, як уві сні. Я з усіх сил намагалася вгамувати дрижання рук, але це не вдавалося. Проте від сліз, здається, вдалося стриматися. Розмови не пригадую зовсім: я впивалася близькістю мами, мелодією її голосу, а час невблаганно наближав нашу розлуку. Все було якесь нереальне — крім, хібащо, наглядців і слідчих, які сиділи разом з нами за тим самим столом і встрявали в розмову.

З сестрою побачення було в кабінеті мого слідчого Сірика. Окрім формального узгодження питання опіки, ми мали змогу трохи поговорити невимушено, слідчий навіть дозволив пересісти мені з своєї прикутої в кутку табуретки до неї за стіл. Так само, як і з мамою, ми могли триматися за руки, тільки тепер я чулася впевненіше: руки не так дрижали, і я намагалася якось розважити сестру, яку душив плач. Я говорила, що за мене турбуватися не треба: про таку опіку, яку я маю, можуть мріяти найбільші вельможі. Двічі на добу мене, як фараона, супроводжують молоді здорові чоловіки до туалету і навіть там пильнують у вічко, щоб не знесло з водою. Але сестра однак плакала...

Багато інших в'язнів, як і належить за правилами, не мали жадного побачення під час слідства, але дехто мав і набагато більше від мене — наприклад, Іван Дзюба з дружиною.

Заборону листуватися з родиною мій слідчий (очевидно, не з своєї ініціативи) теж переступав, він пропонував мені приблизно раз на місяць написати матері, сестрі й синові, або братовій дружині, від якої приймали для мене передачі. Часом слідчий показував мені відповіді від мами, одразу ж забираючи їх у мене. Братовій, як я довідалася, він не передав жодної моєї листівки, мама дістала, може, третину моїх листів, хоч я просила слідчого одразу переглядати, чи не вбачає він чогось зайвого в моїх листах, і жодного разу він не зробив зауваження щодо змісту.

Дозволив мені слідчий написати листа і Лесикові Зарецькому, синові моєї близької подруги Алли Горської, що трагічно загинула рік перед тим. Лесик саме кінчав середню школу, і мені хотілося бодай словом приголубити його перед дорогою в ширше життя. Припускаю, що цей лист теж пішов у бездонні сейфи КГБ.

Щодо права писати взагалі, себто мати в камері папір і олівець, правила передбачають його в окремих випадках — з дозволу

слідчого. Наша камера користувалася таким правом. Ми мали навіть не олівці, а кулькові ручки, аж під кінець слідства нас позбавили цього права. Сталося це тому, що якось на прохання своєї сусідки по камері Емілії Яремчук я почала вчити її плести. А що ні ниток, ні дротиків, потрібних для цього, ми не могли мати, я винайшла новий спосіб: брала стрижні від ручки і плела ними просто з панчохи, не розпускаючи її на нитки. Коли я вже кінчала собі светрик, про це довідався начальник тюрми. Великодушно не покаравши (я довела, що порушення режиму в цьому немає, бо ні металевих предметів, ні ниток ми не маємо), Сапожников дозволив навіть закінчити роботу, але потім наказав забрати від нас ручки. Все ж ми користувалися пільговим правом писати майже цілий рік. Я робила деякі виписки з книжок (там дають по п'ять книжок на камеру що десять днів), а також вправлялася в перекладі з російської мови пісень Галича, які я знала напам'ять і дуже любила, та деяких інших творів.

У кагебістській тюрмі — вбивча тиша. Розмовляти в камері дозволяють лише півголосом, наглядачі ходять навшпиньки, ніякого радіо немає, годинників теж — усе життя проходить якось навпомацки і крадькома. Лише кілька разів протягом більш ніж року мені вдалося почути знайомі голоси, і то переважно уривки фраз: одного разу свого брата, про що я вже згадувала, одного разу — голос Миколи Плахотнюка, по одному разу чула голоси Василя Стуса і Євгена Сверстюка, а ще один раз — сміх Пронюка Євгена. Це останнє мене чи не найбільше вразило, бо до того я не знала, що Пронюка теж заарештовано.

Далі я розкажу про нього докладніше, а тепер — на закінчення — згадаю ще один епізод, як я свідомо порушила режим у тюрмі. 20 вересня 1972 року я вирішила своєрідно відзначити день народження свого брата Івана Світличного, який теж був десь там, у сусідній камері, але зовсім ізольований і від мене, і від усього світу. Отже, я вирішила згадати всі пісні, які я знала про Івана, і переспівати їх для себе. Репертуар виявився довгий, і наглядач спершу сам, потім з черговим офіцером кілька разів намагалися припинити це неподобство. Але я їм казала, що в мене сьогодні «камерний» концерт, і визначену програму я хоч би й що виконаю.

Чомусь мені подарували це порушення режиму, обійшлося не тільки без гамівної сорочки, а навіть без карцеру. Мабуть, цей «камерний» концерт пощастило почути й моєму братові, бо він присвятив мені один вірш із диптиха під назвою «Лебедина пісня»:

У світі пошести і змору,
Німотности і глухоти,
Де мудрі муштро менти
Лінчують душі без розбору,

Там пісня, витвір висоти,
Свободи й пружного простору,
Шугнула вільним птахом вгору,
У вир! У небо! У світи!

Ривком відчаєного тіла
Роковано залебеділа
Та браконьєрським залпом з неба
Підтята — легендарний лебідь,
Упала на тюремний двір.

Під час слідства дуже багато значить позиція, яку займаєш, і наскільки послідовно її додержуєш. Дивлячись на події 10-річної давности з перспективи свого й чужого досвіду, бачу, що моя позиція була далеко не найкраща, насамперед тому, що не була ні чіткою, ні послідовною.

Якось відома російська правозахисниця Мальва Ланда розповіла мені один епізод із своєї «бесіди» в КГБ. Намагаючись якомога більше приголомшити і викликати її на дискусію, слідчий назвав Мальву Ланду «антирадянщицею». А вона спокійно і гідно відповіла йому: «Да, я антисоветчица и горжусь этим так же, как если бы я была антифашисткой». Просто і чітко. Я до такої чіткости не доросла. Пуловина, через яку мене все життя годували ілюзіями про найдемократичнішу в світі країну, про найсправедливіший лад і інші «най» — рвалася довго і тяжко. Та й просто по-людськи тяжко було уявити, що слідчий — такий приятний і співчутливий Олександр Миколайович Сірик — усього лише гвинтик у машині, запрограмованій тільки на те, щоб гнути і ламати.

У мене було багато знайомих і друзів, які пройшли вже раніше крізь цю машину. З їхніх розповідей і з багатьох самвидавних творів, які мені принагідно доводилося читати («Більмо» Осадчого, «Оповіді про пережиті» Шумука, спогади про давніші ув'язнення, зокрема, твори Солженіцина, розповіді Петровського), я знала, що найгірше для ув'язненого, коли повіриш слідчому і взагалі сприйматимеш його як звичайну людину. Але скільки б не вчив досвід інших — кожна дитина набиває власні гулі, доки навчиться ходити. Ще більше гуль доводиться набити, коли вчишся ходити прямо, випростувати зігнутий хребет. Мені це давалося тяжко.

Ще перед ув'язненням відмовившись давати будь-які свідчення, я кілька місяців на всіх допитах повторювала ту саму фразу про шантаж і підступність як узаконені засоби гри і свою відмову грати в цьому спектаклі, — а все ж підписувала протоколи допитів з цією стереотипною фразою, а отже, брала якусь участь у цій нечестивій грі. Крім того, тяжко змовчати, коли тебе постійно провокують, заманюють і, здається, так легко заперечити, довести, що чорне не є біле і що ти — не верблюд. Ми обоє з слідчим якось вжилися в свої

ролі і виконували їх, як мені здавалося, обоє нудно, але справно Капітан Сірик приходив на допити з підготованим обов'язковим десятком-двома питань, сумлінно записував мої відмови на кожне з них, я підписувала кожну сторінку протоколу, — а між тим розмовляли про що завгодно.

Починалося звичайно з того, як я почуваюся, чи не холодно в камері, чи вистачає мені їжі і т. д. У такому самому турботливому тоні Олександр Миколайович час від часу говорив, що я ускладнюю свою й без того складну справу, що найкраще для мене було б (він навіть не казав покаятися, ні) — просто «чесно все розповісти». Усе це — приязно, співчутливо і без настирливого нав'язування. Часто підкреслював, що в мене вилучили багато зайвого, що якби він робив обшук, — то багато з тих паперів він не вилучав би, але тепер мусить кожен документ (себто папірець) дослідити, про кожен допитати, провести масу експертиз і т. д.

Коли дійшло до записників Алли Горської і я черговий раз запитала, чи мені їх повернуть, адже там немає ніякої крамоли, а мені вони дорожчі за все вилучене, — він сказав, що якби я дала пояснення про записники, мені б їх повернули, там справді нічого крамольного немає, а як я відмовляюся пояснювати — все піде до суду, а з суду вирвати набагато складніше, і він не може нічого гарантувати. Це звучало переконливо, і я поступилася своєю принциповістю, почала давати покази.

Пояснивши про записники Алли Горської, не випадало не відповідати на інші питання допитів, бо виглядало б, ніби я щось приховую, а ховати ж і справді було нічого. Хоч відповіді часто були «не знаю», «не пригадую» тощо, а все ж це втягало в мережу кагебістських пасток і давало змогу тій мережі розростатися, а мене тримало в стані напруженої непевності.

Так минуло ще кілька місяців.

Одного разу слідчий допитував мене про грошовий переказ на двадцять карбованців від моєї товаришки Ліди Гук із Скадовського. На початку слідства мене вже допитував про той переказ підполковник Гарбуз, але я не могла пригадати, що то за гроші: Ліда просила час від часу купити або передплатити якісь книжки; я думала, що це було одне з таких замовлень. Тепер капітан Сірик показав мені переказ із написом: «Це — на дарунок для невістки». І я одразу пригадала, як, прийшовши з пологового будинку з немовлям-сином у січні 1970 року, я одержала від неї цей дарунок. А що вона не знала, хто народився — хлопчик чи дівчинка, — а сама вже мала сина, то назвала мою дитину своєю невісткою.

Я втішилася, пригадавши це, пояснила слідчому, як було, і думала, що тепер ми разом покепкуємо з їхньої незрілості. Але підозріливість, виявилось, мала глибші корені, моє пояснення слідчий сприйняв як викрутас, і поклав переді мною лист від Ліди Гук, у якому вона писала, що коли питатимуть про гроші, скажи їм,

мовляв, так і так. Хоч її версія цілком збіглася з тим, що я пояснила щойно (бо так воно й було насправді, не треба було нічого вигадувати, треба було лише пригадати), і хоч раніше я не бачила того листа і не знала про нього, — слідчий мені не повірив. «А чому вона вам пише, як говорити про ці гроші?» — «Бо я до неї звернулася після того, як мене допитував про них слідчий Гарбуз.» — «А як ви доведете, що ви питали в неї?» — «Таж я питала в листі, і вона відповідає листом». — «А де той лист, у якому ви питали?» — «Я відіслала адресатові. А як її лист, адресований мені, опинився у вас?» — «Ми вилучили». — «Яким правом?» — «Є відповідна постанова про вилучення вашої кореспонденції».

Я відчула себе на тоненькій крижинці, яка ломиться піді мною. «Як же так, що ви виносите постанову про вилучення моєї кореспонденції, а я нічого про це не знаю? Вилучаєте відповідь на моє питання, а самого питання не вилучаєте. Певно, що я ніяк не можу довести, що я питала в тому листі. І взагалі бачу, що безглуздо будь-що вам пояснювати, коли ви маєте свої, наперед приготовані й аргументовані відповіді на свої питання».

Так цей незначний по суті епізод став приводом, щоб я вдруге відмовилася давати покази і трималася цієї відмови вже до кінця слідства. Навіть без якогось пояснення, просто: все в ваших руках, і я в ваших руках, робіть, що хочете.

Минуло ще кілька місяців.

Десь у вересні чи жовтні 1972 року слідчий допоміг мені спалити останню нитку довіри, яку він виткав між нами. Сталось це так. На допитах ми розмовляли про всяку всячину. Слідчий розказував про свої родинні клопоти: як він пофарбував підлогу, поки дружина на курорті, а котик пройшов по свіжо пофарбованій підлозі своїми білими лапками; що син служить в армії, і він готує харчову передачу для нього, оце наквасив огірків, щоб передати домашніх... Й інші зрозумілі речі з далекого від мене світу. Протокольні питання ставив формально, лише час від часу звертаючись за підтвердженням, що я не відповідатиму.

Якось він сказав, що вже розібрав майже всі вилучені документи, що незабаром має йти у відпустку, а слідство тим часом вестиме його колега. Я сказала, що зовсім не орієнтуюся, в чому ж вони мене звинувачують. Найсерйозніші закиди під час слідства робили мені з приводу «Українського вісника», до якого я не причетна. Чи за нього й судитимуть, чи інкримінуватимуть усе те, що повилучали? Слідчий сказав, що вони вже загалом визначили документи, які ввійдуть у звинувачення, але йому самому, хоч як він уже добре мене знає, тяжко розібратися в тому, бо я нічого не пояснюю. От якби я написала про своє ставлення до інкримінованих творів — не для слідства, для нього особисто — це б йому дуже допомогло правильно кваліфікувати мої дії.

— Надіє Олексіївно, можете не сумніватися, це залишиться між нами.

— Гарзд, — кажу. — Назвіть ті твори, що входять у звинувачення.

І я в камері сумлінно написала про своє ставлення до творів, вилучених у мене під час обшуку. Не було в тому поясненні нічого ані нового, ані несподіваного, проте я в кінці письмово нагадала, що, як він запевняв, це залишиться поміж нами.

Коли наступного разу капітан Сірик, познайомивши мене з своїм заступником на час відпустки, почав у його присутності допитувати мене за тими поясненнями — я на все життя затимила той урок, який теоретично знала й раніше з клясичної формули Солженіцина про три «не» в поводженні з кагебістами:

«Не бійся,

Не надійся

і Не вір».

Слідчого, який замінив у моїй справі капітана Сірика на час його відпустки, звали Іван Іванович Левченко. Він щойно впорався з Леонидом Селезненком з Київського інституту нафтохімії, розколов його так, що той не лише каявся в своїх гріхах, а й усіяло наговорював на своїх друзів, зокрема на поета Василя Стуса, за яким до ув'язнення ходив, як нитка за голкою.

Іван Іванович Левченко — кремезний здоровань атлетичного складу з великою головою і різкими рисами обличчя. Я не пригадую, про що він мене допитував і кого з моїх знайомих викликав на допити. Пам'ятаю тільки, як він старався розшукати один лист, про який перед тим взагалі не згадували. Той лист мав довгу і плутану історію, про яку я хочу трохи розповісти.

У Київському університеті вчилася студентка з Пряшівщини Ганна Коцур. Проживши в Києві кілька років, вона мала серед киян чимало знайомих і навіть одружилася з учителем київської школи. Під час погрому 1972 року вона теж потрапила в кагебістські сіті. Спершу її, як і внуку клясика української літератури Зіновію Франко, щоранку забирали з дому і везли на Володимирську для допитів, які тривали цілоденно.

Відчувши безпорадність, довірливість і наївність дівчини з недавно окупованої Чехо-Словаччини, капітан Берестовський усіяло її шантажував, розставляв професійні пастки і витискав з неї потрібні свідчення на всіх і вся. У перший же місяць слідства її влаштовували очні ставки з Миколою Плахотнюком, Зіновієм Антонюком і, здається, з Миколою Холодним. Вечорами її привозили додому на Вітряні Гори в Києві, пильнуючи, щоб вона навіть вночі ні з ким не спілкувалася.

Все ж ті нічні передишки трохи опритомнювали Ганну Коцур, і вона другого дня зрікалася витиснених з неї напередодні показів. Тоді на неї тиснули ще сильніше, і вона плела ще детективніші

історії про своїх знайомих. З її розповіді я довідалася, що головне звинувачення, яке пред'являють багатьом арештованим, — видання позацензурного «Українського вісника», що інформував про різні переслідування на Україні.

Розповідаючи про свої очні ставки і про те, що Микола Плахотнюк і Зіновій Антонюк дуже силувано, ніби задля неї лише, погоджувалися з її версіями, Ганна Коцур дивувалася, чим же вона може погіршити їхнє становище, адже вона дає їм якнайкращі характеристики. Я зустрілася з нею та її чоловіком якогось вихідного дня. Попри свою недосвідченість, я відчувала, що слідству байдуже, які вона кому дає характеристики, — головне, щоб вона ствердила, хто кому і за яких обставин давав ту або ту літературу, себто «антирадянські документи», як їх кваліфікує КГБ. Це я й сказала їй та радила пам'ятати про становище тих, про кого її допитують.

Напевно про нашу зустріч знали й опікуни Ганни Коцур, та й зустрічалася вона, очевидно, не тільки зі мною. Тож вони вирішили охоронити її від сторонніх впливів, але так, щоб формально це не було арештом. І її ув'язнили на якійсь урядовій дачі під Києвом (здається, в Кончі Заспі). З нею була наглядачка, яка й не крилася з тим, що вона працює в слідчій тюрмі, та радила Ганні не занাপашувати своєї молодости, бо життя таке коротке, а в неї ж іще все попереду.

Проте Ганна якось примудрилася втекти з тієї комфортабельної в'язниці, переховатися в приятелів у Києві і потім виїхати — з допомогою свого консульства — додому на Пряшівщину. Але перед від'їздом вона написала з чоловіком лист, адресований до Верховного Суду, в якому докладно розповіла про незаконні методи слідства, якими з неї витягли неправдиві свідчення. Той лист Ганна Коцур передала через свою знайому мені, а я сховала його, щоб передати адресатові у випадку суду над арештованими.

От за пошуки того листа Ганни Коцур до Верховного Суду й узявся мій новий слідчий Левченко — чомусь аж у жовтні 1972 року. Чи то не знали про нього раніше (а тепер, може, сама Ганна й розказала про нього після того, як її арештували в Чехо-Словаччині), чи просто руки не доходили.

Всі свідчення про той лист сходилися на мені, та я й не заперчувала, — але не хотіла їм його давати, навіть якщо він і втратив свою силу. Слідчий переконував, що Ганна Коцур зреклася того, що написала до Верховного Суду. Знаючи її мінливість і слабку вдачу, я припускала, що так воно й було. А все ж віддавати лист кагебістам не збиралася.

Пригадую, як слідчий Левченко, наблизивши до мене своє атлетичне обличчя впритул, наголошував: «Десять обшуків зробимо в Києві, сто обшуків — а лист однаково знайдемо». А я трохи тремтячим голосом відповідала якомога безжурніше: «Робіть хоч

двісті, вам за це гроші платять, але не моїми руками». Пізніше про той епізод з листом замовкли і не згадували про нього вже зовсім.

Не зважаючи на плутаність своїх свідчень, Ганна Коцур була важливим інструментом у руках КГБ, щоб сьак-так аргументувати так звану «антирадянську діяльність» багатьох жертв погрому 1972 року. Але про неї (бодай у тому аспекті, як я знаю зі своєї справи) я розповім докладніше згодом.

Щождо слідчого Левченка, згадаю ще незначний деталь з передсудового періоду. Коли він під керівництвом Сірика вже кінчав підшивати матеріяли слідства в томи слідчої справи і я побачила, як багато назбиралося тих томів, я жартома порадила опублікувати це багатотомне видання, а що в нашій найбагатшій країні постійно бракує паперу, то щоб спробував зробити це за кордоном. Він кинув на мене переляканий погляд.

— А що б вам було за це — не більше ж, ніж сім плюс п'ять? — допитувалася я.

— Та ні, — відповів Левченко серйозно. — Беріть вище: розстріл.

— Алеж стаття карного кодексу цього не передбачає, — продовжувала я, і слідчий професійно кваліфікував свій уявний злочин:

— Це — зрада батьківщини.

Моєю сусідкою в камері від дня арешту була на кілька років старша за мене одеситка Леокадія Омельчук (з дому Васильєва). З її розповідей я знала, що засудили її шість років тому за фінансові махінації в торгівлі і цю частину свого 10-річного терміну вона відбувала в Одеському жіночому концтаборі.

Про свій засуд і про те, що йому передувало, Льока розповідала багато і по-одеському дотепно, зводячи до того, що хоч вона стратила десять років життя, зате ж недаром. Не випадково її, мовляв, і в таборі називали мільйонеркою. Сама пожила, не знаючи грошам ліку, і внуків могла забезпечити. А що тепер доводиться сплачувати борг (судовий позов) державі, так все одно ж держава не доточить їй віку до 125 років. А саме такий термін, за її підрахунками, потрібен, щоб сплатити той борг при середній зарплаті.

Мені з нею жилося добре. Сім місяців з чужою людиною в одній камері — то не жарт. Але в побуті приязна і товариська, вона багато мені допомагала, зокрема, розповідаючи про табірне життя, до якого й я мусила морально готуватися.

До слідчої тюрми КГБ Леокадія Омельчук потрапила через розкриття якихось валютних операцій, у яких вона теж брала епізодичну участь. За неписаним законом в'язнів я не розпитувала в неї нічого про справу. Таких етичних засад додержувала й вона щодо мене, і якщо виконувала підсадну ролю (я такого зовсім не виключаю), то її завданням, очевидно, було створювати й

підтримувати певний настрій, впливати на послаблення волі зсередини і природно. Це завдання вона виконувала з більшим або меншим успіхом.

Сусідка була тактовна і не надокучлива. Навіть під час моєї 5-денної голодівки, яку я тримала влітку 1972 року, вона поводитися з певним тактом. Коли адміністрація допитувала її, чи я не їм крадькома (хоч за мною був у той час посилений, по суті безперервний нагляд), — сусідка, за її розповіддю, не стала категорично заперечувати таку можливість, але підкреслила, що в її присутності я не тільки сама не заходжувалася щось з'їсти, а й відкидала її пропозиції. «А що вона робить, коли я сплю, — я не можу знати», — відповідала вона начальству, і це мені теж імпонувало.

Та зрештою роля Леокадії Омельчук у цьому спектаклі закінчилася. 10 грудня 1972 року, повернувшись із чергового допиту, вона сказала мені, що слідчий Селюк оголосив про перекваліфікацію її з обвинуваченої на свідка та пообіцяв навіть поновити її клопотання про помилування, яке заморозили у зв'язку з новим слідством. А через ніч, вранці 11 грудня, начальник тюрми Сомельников сам зайшов до нашої 42 тоді камери і сказав, щоб Омельчук негайно збиралася на етап. Ми на швидку руч зібрали її речі; харчі, які я пхала їй на дорогу, вона брала не дуже охоче, бо була певна, що повертається назад до свого табору, який за шість років став її другою домівкою.

Наступної ночі я вперше (і востаннє за все слідство) ночувала сама в камері. Було якось незвично і просторо для роздумів. Я згарячу переклала якийсь довгий вірш з антології російської літератури XVIII сторіччя і заплянувала подібні заняття на довше майбутнє, бо в своєму статусі я не очікувала ніяких змін. Тяжко звикнути, коли ти в'язень, що плянувати — це не твоя галузь. За планами КГБ, мій статус змінився через ту однісіньку ніч.

12 грудня мене привели до слідчого, але не в кабінет ч. 23, як звичайно, а в якусь тюремну кімнатку, і перше, що він мене запитав, було: «Надіє Олексіївно, що вам сьогодні снилося?» Від самого цього питання голова могла піти обертом, але я вже засвоїла мудру науку покійного батька — очікувати завжди гіршого, і не допустила до себе іскри надії.

Тоді слідчий Сірик дав мені постанову, в якій говорилося, що через моє нещире поведження на слідстві мене посилають на психіатричну експертизу.

— А в чому ви вбачаєте мою нещирість? — запитала я слідчого.

— Так ви ж відмовляєтеся відповідати на питання.

— Але ж я щиро відмовляюся, не викручуюсь і не брешу, в чому ж тут психопатологія?

Але це питання розбилося об стіну бюрократичної незворушності.

А що етап передбачався короткий (у межах того самого міста),

та ще й до божевільні, де нічого приватного не дозволяють, — мені не дали взяти нічого з собою, а посадили до воронка і повезли просто до психіатричної лікарні імені Павлова.

Завідувачка тринадцятого експертного відділу Наталя Максимівна чекала мене, хоч її робочий день уже скінчився. Під час цієї першої бесіди вона сказала, що сама керуватиме моєю експертизою, що з КГБ вони не часто мають пацієнтів. На мої запити про Василя Стуса, який теж проходив там експертизу на весні 1972 року, вона розповіла, як цікаво було з ним спілкуватися. А про свого колегу Семена Глузмана, який нелегально повідомив мені про свій вирок, лікарка сказала, що ніколи не чула про такого.

На головне моє запитання, скільки я в них маю бути, відповіла, що це залежатиме великою мірою від мене, але щонайменше два-три тижні. Я сказала, що через свою забобонність я б дуже не хотіла зустрічати в божевільні Новий рік і, якщо можна, прошу скінчити експертизу бодай 31 грудня. Вона відповіла, що врахує це прохання і намагатиметься його виконати, але знову повторила, що не тільки наслідки, а й термін експертизи залежить великою мірою від мене.

Як завжди, мене ще цікавила їхня бібліотека, і я запитала, чи є вона та чи можна нею користуватися. «Була, — каже лікарка. — Але всю скурили. Та я вам з дому можу принести, скажімо, Достоевського. Стус теж читав його тут». Не знаю, чи творами Достоевського випробовують психічну систему своїх піддослідних у Київській божевільні, чи це особисті уподобання Наталі Максимівни, але я була їй дуже вдячна за тих пару томів Достоевського, які вона приносила мені з домашньої бібліотеки.

Після того, як я звикла вже до патологічної тюремної тиші, до недосяжно високого вікна в камері, в яке вечорами видно тільки вогні телевізійної вежі, до клацання пальцями, коли наглядачі ведуть коридором, до постійного електричного світла і параші в камері — божевільня видалася мені нормальним раєм, з широким світлом, який відкривався з низького вікна, з нормально брудним туалетом у коридорі, з криками, різними шумами в палатах і поза палатами, з природною брутальністю санітарів, багато з яких за сумісництвом працювали й наглядачами в Лук'янівській тюрмі, і з розкішшю вимкненого вночі світла. А крім того, звичайне спілкування із звичайними людьми, що населювали жіночу палату в Павлівській лікарні, з їхніми radoщами й клопotaми, з вечірніми співами, з різними вибриками, на які провокує сіра лікарняна буденність.

Якби не стримувало усвідомлення, що ти — піддослідний крілик і кожен твій незначний вчинок може зіграти вирішальну роль у твоїй долі, — випростатись би на весь зріст і гукнути світові розковано:

«Ми — божевільні,

Ми,
Боже,
вільні!»

Повернувшись після засідання експертної комісії до своєї палати, я дала собі волю і розрядила напруження нестримним плачем. Люди в божевільні — виrozumілі, не нав'язливі, тож ніхто не заважав мені, відвернувшись до стіни на своєму ліжку, тихенько схлипувати. Але, видно, верховні режисери не передбачали таких ліричних відступів у програмі, і вже через півгодини мене, рабу Божу, вели до воронка, щоб відвезти «додому» — до кафебітської тюрми на Володимирській вулиці.

У тій метушні найбільше мене турбувала доля трьох карамельок, якими дівчата з експертної палати пригостили мене на прощання. Банально з'їсти їх — не пасувало до мого гіркого настрою, і якось шкода було так прозаїчно розлучитися з ласощами, яких не бачила вже вісім місяців. А залишити на завтра теж не можна: в тюрмі такі речі недопущенні. В останню мить перед воронком я тицьнула ті крамольні цукерки розгубленій санітарці і поїхала собі знову на Володимирську вулицю. Дорога від Павлівки до КГБ — дуже коротка: за пару хвилин мене вже урочисто зустрічав, як давній приятель, начальник тюрми Олександр Сергійович Саложніков. Він дуже турботливо розпитав, як там годували. Харчування — це була його гордість, бо, видно, й справді, в кафебітській тюрмі харчів крали менше, ніж в інших подібних установах.

На моє здивування, після обшуку мене повели сходами не на другий поверх, де я була перед тим, а на третій. У невеликій камері мене зустріла нова сусідка — значно молодша за свою попередницю, Емілія Яремчук з Дубнівського району на Рівенщині. Її теж привезли з табору, де вона відбувала свій термін за фінансові зловживання, — у зв'язку з новою, валютною, справою.

Не знаю, чи врахувала лікарка з божевільні моє прохання, чи так було заплановано згори — але Новий рік я зустрічала не в психлікарні, що для мене було втішним знаком, а в обжитій тюремній обстановці. Я навіть зробила якусь брагу в горнятку з хліба й цукру (крадькома, звичайно). Але новорічна ніч нічим не відрізнялася від усіх інших тюремних ночей: так само буденно оголосили відбій о десятій годині вечора, і ніяких ознак відмінності цієї ночі не долинали за тюремні стіни. Я згадувала новорічні ночі з минулого: колядницькі ватаги, з якими виспівувала до хрипоті на київських вулицях, колядників, яких я тільки рік тому вітала в своїй хаті з маленьким сином. Згадала й колядування в новорічну ніч 1965 року. Тоді наш маршрут пролягав з вулиці Леніна до Печерська, і ми особливо завзято співали під вікнами цього похмурого сірого будинку на Володимирській, 33, в надії, що нас почують у тюрмі

ув'язнені наші товариші — Ярослав Геврич, Сашко Мартиненко, Іван Русин і мій брат Іван Світличний.

З особливим піднесенням ми заспівали навіть варіант коляди «Нова радість стала», якого ніде поза тим не співали:

Наших українців
по тюрмах саджають,
а матерів з діточками
в Сибір засилають...

Може, й тепер хтось колядує під цими заґратованими вікнами — для нас? Але тиша була, як завжди, непробивна. З тим ми й послули, як завжди.

У січні допитів було мало, і нічим вони не запам'яталися. А з початком лютого слідчий Сірик повідомив новину: що вже закривають справу і мені треба знайомитися з її матеріялами. 2 лютого 1973 року мені почали давати для ознайомлення слідчу справу, призначивши для цього тиждень — до 9 лютого. Ці дати в нашій родині особливі, бо 2 лютого помер мій батько, рівно тижня не доживши до свого 45-річчя (він народився 9 лютого).

Для ознайомлення зі справою мене приводили в той самий кабінет ч. 23 слідчого Сірика, як і на допити, і за тим самим прикутим у кутку столиком клали переді мною по черзі томи підшитих матеріялів справи. Знайомство було поспішне і напружене, бо слідчий вимагав конче закінчити до 9 лютого. Доводилося сидіти над перегляданням справи щодня (і в неділю), перегортаючи по 400-500 сторінок на день — по два томи. Ніяких виписок робити не дозволили, та й «вивчати» справу доводилось, як у студентські роки перед екзаменом, — по діагоналі. Коли зір зачіпався за якусь невідповідність чи цитату, яку хотілося потім використати, я старалася її запам'ятати якнайближче до тексту, а повернувшись увечорі до камери, записати собі в зошит, позначаючи том справи і відповідну сторінку. Суперечностей у матеріялах було багато, на деякі я навіть звертала увагу адвоката, якого мені призначили мої опікуни з КГБ, — росіянку з українським прізвиськом Денисенко.

Це була перша її політична справа, раніше вона не мала спецдопуску, конечного для таких справ, і виглядало, що вона почуває себе дуже незатишно в кабінеті слідчого, сидячи поміж столом господаря кабінету і моїм, прикутим у кутку до підлоги. Коли я зверталася до неї з клопотаннями про те, щоб зафіксувати знищення половини протоколу мого допиту в справі Ніни Строкатої (я вже розповідала, як слідчий Даценко порвав мої свідчення й замінив своїми) або про те, що з однієї вилученої в мене добірки віршів слідчий вирізав Тичину й інших, а залишив тільки клаптик з віршами Миколи Холодного, — адвокат лише безпомічно розводила руками.

Її мовчазна присутність ніякою мірою мені не допомагала, як меблі в кабінеті Сірика. Тому, сплативши їй за призначені кафебістами послуги належну плату з свого тюремного рахунку (здається, коло 80 крб.), я написала заяву, що хоч не маю до неї особисто ніяких претенсій, бо не знаю її ні як людини, ні як юриста, прошу на майбутньому суді звільнити мене від послуг адвоката Денисенко.

Одним з найпам'ятніших мені протоколів допиту свідків у моїй справі 1972 року був аркуш паперу, списаний рукою моєї давньої товаришки зі Львова Оленки Антонів. Мотивуючи, чому вона відмовляється відповідати на питання у моїй справі, Оленка Антонів писала:

«Дивно, що ця слабосила, виснажена хворобами і щоденними клопотами з дитиною жінка може завдати шкоди такій великій і могутній державі».

Ці слова я особливо гостро відчуваю сьогодні, коли несподівано дійшла чутка про те, що в серпні 1982 року у Львові заарештовано Олену Антонів. Тяжко було б повірити такій дикій чутці, якби одночасно з нею не прийшла Львівська обласна газета «Вільна Україна» від 18 серпня 1982 року з довгою, абсурдною статтею якогось М. Тороповського під назвою «Антонів і Клеопатра».

Претенсійний автор пнеться зі шкури, щоб довести, як амбітна лікарка Олена Тимофіївна Антонів не могла задовольнити свого самолюбства і захланности, аж поки не спокусилася «ситим дисидентським життям» та не попрощалася з лікарською професією.

Думаю, що тепер, коли фундаментальний дослідник дисидентства М. Тороповський знайшов бацилю цієї хронічної хвороби (матеріальні вигоди!) — з усяким там інакодумством можна буде покінчити одним махом.

От тільки не зовсім мені зрозуміло, кого все таки захищає товариш Тороповський — солженіцинський Фонд допомоги родинам політв'язнів, який нібито обкрадала Олена Антонів, чи Центральне розвідувальне управління Сполучених Штатів Америки, яке нібито фінансує солженіцинський Фонд?

Президент Російського громадського фонду (солженіцинського, як його популярно називають) Наталія Солженіцина написала з цього приводу заяву до преси, яку передала пресовим аґенствам у перекладі на англійську мову. Ось текст цієї заяви, датованої 21 вересня 1982 року:

«Нам щойно стало відомо, що в серпні цього року в СРСР заарештовано Олену Антонів-Красівську, 45 років, дружину одного з найгероїчніших синів українського народу — Зіновія Красівського, якого з 16 років, від 1945 року, майже безперервно гноять у радянських тюрмах, психлікарнях, засланнях.

«Її арештові передувала стаття в органі компартії України — Львівській газеті „Вільна Україна“: від 18 серпня. У статті повторюється брехня про „Російський громадський фонд“: буцімто Фонд використовує кошти ЦРУ, хоча широко відомо, що уряд Швейцарії контролює цей Фонд, і всі кошти його складаються з світових гонорарів за книгу А. Солженіцина „Архіпелаг ГУЛаг“.

«Це не дивно, тому що брехня — основа радянського режиму. Але злоба так заливає їм очі, що вони бовтаються у власній брехні й кусають себе за хвіст: газета звинувачує Олену в тому, що вона несумлінно розподіляла кошти Фонду! Людоїди в позі моралістів.

«Серед „жертв“ Олени вони називають Катерину Зарицьку, безсоромно забуваючи повідомити читачам, що тримали її в радянських тюрмах 25 років. Вони намагаються вбити клин між українцями й росіянами — бо смертельно бояться солідарности чесних людей проти їхньої підлої влади, ворожої всім народам».

Від себе хочу прокоментувати чутку про арешт Олени Антонів її ж словами: дивно, що ця слабосила, обтяжена щоденними клопотами жінка може завдати шкоди такій великій і могутній державі.

А тепер ще кілька слів про те читво 15-томної слідчої справи, яке я похапцем ковтала перед закриттям. Окремі місця були просто захоплюючі, як детектив.

Наприклад, том, у якому зібрали протоколи допиту свідків, відкривався показами моєї двоюрідної сестри, вчительки з нашого села Курінної Тетяни Сергіївни. Протоколи писані по-російськи, хоч і вона зроду-віку українка, й кінчала той самий, що й я, Харківський університет, і працює в сільській українській школі, та й справу мою, з огляду на її буржуазно-націоналістичний характер, вели по-українськи. Але це не так важливе, це зрештою тільки форма. Щождо змісту показів, Тетяна Сергіївна переплунула всіх шевців моєї справи своїми категоричними кваліфікаціями.

Так, вона писала: «В тому, що Надія Світлична стала на шлях антирадянської діяльності, винен її брат Світличний Іван Олексійович, і тільки він». Отак! Нащо там суд, або слідство? — ясно, як день. У своїй викривальності Тетяна Курінна йшла далі, ніж Шерлок Голмс. «Своего сына Надежда почему-то назвала Яремой, что в переводе на русский язык обозначает „уярмленный, поработенный“».

Часом здавалося, що вона хоче взяти мене під захист, але й тоді свідчення її звучали безапеляційно, як вирок. Наприклад, вона писала: «Про антирадянську діяльність Світличної Надії мені не відомо нічого, так як вона не ділилася зі мною своїми секретами». Кілька таких сторінок з підписом Курінної Тетяни Сергіївни відкривали грубезний том допитів свідків, і цей початок не віщував нічого доброго.

Але передчуття виявились оманливими. З кількох сот людей,

допитаних у моїй справі, ніхто з ближчих чи дальших знайомих, та й малознайомих (допитували навіть дитячих товаришок, про яких я тридцять років нічого не чула) — ніхто не дав таких свідчень, як моя двоюрідна сестра Таня. Ну, Микола Холодний щось там теревенив про мого брата, який, як старший і як літературний критик, мусив стримати його від хибного кроку, а він не зробив цього, отже, відповідальний за його, Холодного, гріхопадіння. Але й він, крім загальних негативних характеристик, нічого проти мене не сказав. Щось там на зразок «нудна співбесідниця і нецікава як жінка» — але ж це така крамола, що її навіть кримінальний кодекс не фіксує.

Були ж у тих протоколах і такі свідчення, які просто загрипі мою остуджену ізоляцією душу. Так, Михайлина Коцюбинська свою дуже позитивну характеристику моєї особи закінчила зовсім не протокольними словами: «і я її дуже люблю».

Останній, 15 том слідчої справи складався з різних довідок та офіційних характеристик з роботи. Писані вони переважно в стриманому тоні. Навіть у характеристиці з останнього місця роботи — з холодкомбінату, де через мене справді зазнали багато клопоту через тривале стеження КГБ, — і то характеристика була досить витримана. Тільки директор видавництва «Техніка», де я працювала в 1966 році, замість характеристики, прислав до КГБ ксерокопію моєї заяви про звільнення. Звучала вона так:

«Прошу звільнити мене від виконання обов'язків редактора-перекладача, оскільки вважаю нижче своєї гідности працювати в умовах недовір'я, упередження і казарми».

Півтора місяці після закриття справи основним заняттям у мене було очікування суду. Нарешті в березні 1973 року мені повідомили, що суд незабаром почнеться. Я попросила видати мені на час суду вилучений під час арешту киптар, у який я була одягнена. Відповідь начальника тюрми була традиційна: «Нет, что еще?» Не допомогли й мої запевнення, що тих бляшок, якими прикрашаємо киптар, я не буду ані ковтати, ані здирати, ані не вживатиму їх у будь-який інший спосіб. «Нет, не положено», — було невмолиме. Без киптаря я чулася напівроздягнуною, зрештою, такою й була.

Повідомляючи про суд, мені вручили звинувачувальний висновок, і тепер я його вивчала. Це був довгий — десятків два-три сторінок — документ, кожен рядок якого твердив про мою антирадянську запеклість та особливу державну небезпечність, а самвидавні твори, які мені інкримінували, виглядали, ніби якісь вибухові речовини виняткової сили. За рік слідства я вже нібито й звикла до кафебістської термінології, а все ж було якось моторошно читати, як «з метою підриву і послаблення радянської влади» Світлична виготовила чотири примірники машинопису Євгена Сверстюка «Котляревський сміється» і розповсюдила їх шляхом передачі авторові. Все це кваліфікувалося за ст. 62 ч. 1 КК УРСР як «антирадянська діяльність».

Із звинувачувального висновку я довідалася й про те, що на мій судовий процес викликають трьох свідків: Данила Шумука, Євгена Сверстюка і мого брата Івана Світличного. Хоч я розуміла, що це буде нагода познущатися з нас усіх гуртом і вроздріб, та зате приваблювала перспектива компенсації — побачити живу душу на тому позорищі.

Перед тим я була тільки раз на судовому процесі: в 1967 році у Львові судили журналіста В'ячеслава Чорновола, і його суд був настільки відкритий, що навіть нам, кільком друзям Чорновола, вдалося прорватись крізь численні заслони. Решту моїх знайомих, що потрапили до кафебістського млинка в 1965 році, судили на закритих процесах, так що не вдалося послухати навіть вироків чи бодай здалеку побачити когось із підсудних.

Слідчий говорив мені якимось, що тепер суди відбуваються відкриті, але люди втратили до них інтерес (мовляв, минула мода ходити під суди), і на процесах нікого не буває. Я й не сумнівалася, що мій суд має бути відкритий: що ж тут ховати? — до державних таємниць я не мала доступу, сексу чи якоїсь інтимності в моїй справі теж немає, — які ж підстави закривати доступ для зацікавлених? Може, навіть вигідно, щоб люди мали науку: вважайте, що читаєте, не всяка книжка така безпечна, як вам здається. Грибоєдов знав, що говорить, — «Лихо з розуму».

Я губилася в припущеннях, чи знайомі обличчя побачу в натовпі глядачів? І я справді побачила... серед кількох змінних конвоїрів, які чекали черги, щоб змінити своїх озброєних колег біля лави підсудних, — знайоме випещене обличчя заступника начальника тюрми. А далі — велика порожня кімната. Суд якимось мотивував свою постанову про *закритий* процес. Але, як я довідалася пізніше, це була порожня формальність: якби була постановою й про відкритий процес, нічого б не змінилось. Так само нікого не пускали б із зацікавлених. Так було на процесі брата — Івана Світличного: ні дружина, ні мама не могли потрапити до судової залі, хоч формально суд був відкритий.

На початку судового засідання в мене виникла проблема захисту. Не зважаючи на мою попередню відмову, адвокат Денисенко все таки прийшла на суд. Я повторила свою відмову, але суд її не задовольнив, мотивуючи тим, що відмова недостатньо обґрунтована (я ж сама сказала, що не знаю її ні як людини, ні як юриста), а сама я, через брак юридичної підготовки, не зможу себе захищати. Так адвокат Денисенко лишилася учасником мого процесу.

В ролі державного обвинувача виступала також жінка — прокурор Марія Петрівна Хрущ. На цьому жіноча частина судового ансамблю кінчалася, решта були чоловіки. Цей дружний колектив очолював суддя Дишель — високий, худий, сивуватий чоловік, який на подібних справах зуби з'їв. Побіч нього сиділи народні

засідателі, про яких я тільки й запам'ятала, що вони сиділи побіч судді. Напевно, цим їхні функції й обмежувалися.

Лаву підсудних я уявляла зовсім інакше. Думала, що це має бути маленька лавка десь у кутку — на зразок прикутого столика з табуреткою в кабінеті слідчого. А це була велика територія, відгороджена високим бар'єром від решти залі, з довгими пофарбованими лавками в три ряди. Мене посадили посередині. Охороняли мене (чи когось від мене?) кілька озброєних вартових, конвоїрів, які періодично мінялися.

Я була вкрай виснажена, засмикана абсурдністю того, що відбувалося. Суддя Дишель був добрий хамелеон: його повчальний, батьківський тон змінювався саркастичними нападами на покійну художницю Аллу Горську, яку він плував з бразильською перекладачкою і поеткою Вірою Вовк та звинувачував її в імперіялістичному хижацтві; а то дуже недвозначно натякав на позбавлення материнських прав, чим доводив мене до гістеричного стану. Не допомагали тоді ніякі медичні засоби, серце в мене розривалося від розпуки, від безсилля і відчаю. Суд мусив робити позачергові перерви, а я докладала всіх зусиль, щоб вгамуватися і продовжувати безглузду балачку, що нагадувала анекдотичну розмову двох глухих:

— Що ти несеш? Рибу?

— Та ні — рибу.

— А-а-а, а я думав — рибу.

Найголовнішим звинуваченням було виготовлення (робила мовне редагування), зберігання (вилучили частину рукопису, якої я не встигла повернути) і розповсюдження (віддавала авторові після редагування) спогадів багаторічного політ'в'язня ідеалістично-комуністичних переконань Данила Шумука. Під час перерви адвокат Денисенко напівінтимно радила визнати, що ті спогади — антирадянські, і суд, мовляв, одразу поверне в інше русло.

Експертиза однозначно визначила спогади Шумука як відверто антирадянський твір. Найбільшим аргументом на те, що він антирадянський, вважали діалог із другої частини між автором і випадково знайомим селянином. Селянин говорив, що краще підкоритися німцям, вони бодай забезпечать порядок, аніж коритися комуністам з їхньою сваволею. А опонент, яким був автор, заперечував, що це, мовляв, невільницька психологія; вільна людина не вибиратиме, яке рабство краще, а яке — гірше.

На цій цитаті, яку переповідаю тепер довільно, з пам'яті, базувалося визначення спогадів Шумука як антирадянського документу, за що їх автор уже отримав 10 років табору особливого режиму і 5 років заслання. Тепер хотіли з його допомогою засудити мене, хоч я навіть не читала другої частини з тією осоружною цитатою. А в першій частині своїх спогадів, яку я читала й редагувала, Шумук описує той період свого життя на підлеглий

Польщі Волині, коли його ідейним переконанням, молитвою і мрією був комунізм, і за свою комуністичну діяльність він навіть заплатив понад 5-річним ув'язненням у польській тюрмі.

Та для моїх суддів нічого цього не існувало. Вони хотіли будь-що довести, що спогади Шумука — антирадянський твір, а я працювала над його виготовленням, зберіганням і розповсюдженням. Не знаю чому, але одного з трьох передбачених свідків — Данила Шумука — на суд не привезли. Пояснили транспортними труднощами: він у той час був уже в Мордовському таборі особливого режиму. Тепер Данило Шумук після 37 років тюремного і табірної життя відбуває 5-річне заслання за адресою: Казахская ССР, Уральская обл., Каратобинский р-н, Каратобе, ул. Кармангазы, 1.

Другого свідка в моїй справі — Євгена Сверстюка — привезли на суд воронком із тієї самої тюрми, що й мене. Його поява була помітним дисонансом в однотайно хижій атмосфері суду. Сверстюка привели до судової кімнати під час перерви й одразу поставили за трибуну свідків. Усміхнувшись до мене, він сказав: «Чим не трибуна для літератора?» А я йому в тон показала на 15 томів судової справи й кажу: «Чим не багатотомна антологія?», а тоді, обвівши упривілейовану територію лави підсудних: «І чим не житлова площа?»

Наш діалог перервало залізобетонне: «Встати! Суд іде!». І почалися стандартні питання до свідка: «Де, коли і за яких обставин познайомилися?» «З якою метою давали переддрукувати підсудній Світличній?..»

А я спішила увібрати в себе якнайбільше цілющих променів, що йшли від трибуни для свідків, бо Євген Сверстюк має рідкісний дар випромінювати добро навіть самим поглядом і тембром голосу.

Другим свідком, якого привезли на мій суд, був Іван Світличний, мій брат. Здавалось би, за шість днів суду мене настільки приголомшили отією «метою підриву і послаблення радянської влади», що відчуття обуха на голові витіснить усі інші враження і спогади. Але ні — минулі десять років життя стерли більшу частину з пам'яті того, що говорилося на суді, і тих, хто виголошував належні монологи і діалоги судового сценарію. Слабенькими тінями виступають у спогадах і суддя Дишель, і прокурор Хрущ, і навіть адвокат Денисенко, хоч я зустрічалася з нею й пізніше. А найяскравіший спогад залишився таки від двох моїх свідків — Сверстюка і Світличного.

Вони так не вписувалися в казенно-мертву атмосферу суду, що мені досі дивно: як вони опинилися по черзі за тією трибуною для свідків? Простий, домашній, усміхнений Іван поведився так природно, що учасники суду, здається, мимоволі опускали очі до столів, відчуваючи якусь незручність. Тільки прокурор Марія Хрущ усе намагалася загнати його якимось на слизьке.

— Чи ви і ваші знайомі впливали на вашу сестру?
— Звичайно, — просто відповідав брат. — Ми ж разом жили і в нас було багато спільного, в тому числі й знайомі.
— Як вона ставилася до своєї дитини?
— Вона дуже любила свого сина. Весь час розмовляла з ним і дуже про нього дбала. Фактично вона весь вільний від роботи час була з дитиною.

— А які у вас стосунки з Дзюбою?
— О, з Дзюбою ми друзі вже 20 років! — не без гордості відповів Іван, а я зауважила, як на суворому обличчі прокурора майнула злорадна посмішка: Марія Петрівна знала, що літературний критик Іван Дзюба пише в тюремній камері покаяння книжку. Я теж знала про те від слідчого Сірика, він навіть повідомив назву книжки — «Грані кристала».

Мені не відомо, чи знав тоді про це брат Іван. Може, й знав, але такі зміни в друзях він сприймав швидше з болем, ніж з осудом. Не виставлятимеш же свій біль прокуророві на суді! Таких втрат було багато, і всі боліли — навіть старі, колишні, вже нібито й зарубцьовані. «Рильські октави» Івана Світличного я сприймаю саме як вияв болю.

Якось уже в таборі, після чергового газетного каяття одного з своїх ближніх Іван написав такий вірш:

Не люблю я, братове, ритуальної смерти.
Смерть — не дура, у неї є свій інтерес.
Сто разів воскресай, хоч і з понтом помер ти,
Хто повірить, що ти достеменно воскрес?
Гра в життя для живих — до шахрайства подібна.
Гра зі смертю для смертних — не гра, піддавки.
Смерть без програшу грає, не вертає ходів нам.
Смерть — гросмайстер, а ми в її грі — пішаки.
Що ми чиним, братове? Невже навіжені ми,
Що в чаду словоблудства і самообмов
Убиваєм в собі ненароджених геніїв,
На Голгофі цинізму гвалтуєм любов?
Гинуть гинуть серця в летаргії без просипу.
Душить заячі душі розперезаний страх.
Ми ж, убивство вчинивши, затаєно носимо
В саркофагові тіла нехований прах.
Що день Божий вчиняє душа самогубство.
І не треба їй шибениць, куль і отрут.
А воскреслих негусто між нами, не густо!
За убивцею — вбивця, на трупові — труп.
Камікадзе душі окуповують душу
І, заложники смерті, в засаді сидять.

— Пробі! — крикнути хочу... та змовчати мушу:
Сам я грішний, братове, і вам — не суддя.

Мені не відомо також, чи брат відчував підступ у прокуроровому питанні про вплив на мене. Тому, діставши можливість ставити питання свідкові, я спитала, чи розуміє він під впливом якийсь елемент насильства, нав'язування, чи має на увазі нормальний, взаємний вплив, неминучий у спілкуванні людей між собою. Коли він заперечив елемент нав'язування, я попросила відзначити це в протоколі (чи виконали моє прохання, не знаю: протокола, всупереч законові, мені не показали). Мені здалося, що брат був трохи здивований, чому я про це говорю, а я добре бачила, куди цілить своїм питанням прокурор. А може, й Іван це знав, та намагався в якийсь спосіб перекласти частину тягара моєї так званої провини на свої плечі. Як я довідалася вже після звільнення, брат під слідством письмово просив найвище начальство, щоб мій вирок доточили до його вироку, аби звільнити мене до дитини. Але наше правосуддя справедливе і щедre: братові відважили повну пайку — 12 років, так що й доточувати вже було нікуди.

Непередбачене ускладнення для суду викликали мої свідчення в епізодах, пов'язаних з Ганною Коцур, студенткою з Чехо-Словаччини. Як я вже згадувала, під час слідства я відмовлялася давати будь-які пояснення щодо неї, бо, як я знала, Ганна Коцур сподівається дитини, а за давнім звичаєм вагітній жінці ні в чому не можна ні відмовляти, ні перечити. На час суду за всіма розрахунками вона вже мала народити, отже, тепер я відчувала себе з нею нарівні: в неї дитина і в мене дитина. Тому я взялася показати судові, яким хистким ґрунтом є покази Ганни Коцур, на які суд беззастережно спирається. Я не мала змоги аргументувати переконливо, бо матеріяли справи були мені недоступні, але деякі посилання я робила з пам'яті, що занотувала під час ознайомлення зі справою.

У моїй справі були підшиті свідчення Ганни Коцур, в яких вона детально описувала, як, коли, де і за яких обставин вона взяла для передачі за кордон від Зіновія Антонюка фотоплівку з текстом самвидавного журналу «Український вісник», випуск, здається, 3. Знаючи описувані місця, я бачила, як правдоподібно виглядають деталі: дорога до Антонюкової хати, розміщення садиби, навіть освітлення на вулиці. Коротше — Антонюк уже дістав своїх 7+5 років (про що теж був відповідний документ у моїй справі) і, припускаю, епізод із «Українським вісником» міг бути основним у його звинуваченні.

Пізніше, в іншому протоколі, Ганна Коцур уже зрікається тих своїх свідчень і твердить, що плівку з самвидавним «Українським вісником», випуск 3, їй дав у Львові Ярослав Кендзьор, і знову детально описує, за яких обставин це відбувалося та в яку газету

була загорнена плівка. При цьому Антонюкові не зменшили ні обвинувачення, ні покарання. А тепер, за тим самим звинуваченням, очевидно, таке саме покарання нависло над Ярославом Кендзьором. А може, й його також засудили, в моїй справі, матеріялів про нього немає, і я нічого не знаю. Отака вартість чистосердечних свідчень Ганни Коцур.

Викладаючи судові ці свої аргументи, я зовсім не сподівалася, що вони будь-що змінять у наперед заготовленому вирокі. Але хотіла, щоб суд не говорив потім, що йому ці аргументи не були відомі.

Оголосили позачергову перерву, яка розтяглася на кілька годин. Я вже не рада була, що заварила цю кашу з Ганною Коцур — краще б уже швидше кінчалася ця комедія суду. Та несподівано для мене суд зняв звинувачення в передаванні за кордон творів Осадчого і Сверстюка. Спробуй тепер говорити, що суд був формальний чи не об'єктивний!

Звинувачальної промови прокурора не пам'ятаю зовсім. Промову захисника пам'ятаю бодай загальною. Річ у тім, що я боялася того захисту і чекала виступу адвоката, внутрішньо зіщулившись: неприємно, коли тобі з добрими намірами доводять, який ти злочинець, але просять пожаліти чи зглянутися заради дитини. Саме такого захисту я чекала від адвоката Денисенко, тому й відмовлялася від неї. Але адвокат Денисенко захищала кваліфіковано, без надмірної слинявості, говорила доброю російською мовою, на відміну від кострубаті української мови прокурора Хрущ.

Ці дебати сторін відбувалися 1 квітня 1973 року, а 1 квітня, як відомо, ніхто нікому не вірить.

Першого квітня 1973 року під час судових дебатів прокурор Хрущ просила, щоб суд покарав мене чотирма роками позбавлення волі в таборах суворого режиму. Звичайно, все моє життя було представлене в її виступі як суцільна антирадянська діяльність, що ґрунтувалася на патологічній ненависті до всього російського. Адвокат Денисенко доводила, що справу треба перекваліфікувати з ст. 62 ч. 1 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда), яка передбачає максимальний термін 7 років таборів суворого режиму плюс 5 років заслання, на ст. 187¹ КК УРСР (наклепницька діяльність без мети підриву радянської влади). Ця стаття передбачає максимально три роки ув'язнення в таборах загального режиму.

Моє останнє слово відклали на ранок 2 квітня. Я почала його перефразованими рядками Лермонтова:

«Вы слушать исповедь мою
сюда пришли. Благодарю.
Все лучше перед кем-нибудь

словами облегчить мне грудь.
Но людям я не делал зла.
а потому мои дела
немного пользы вам узнать.
А душу можно ль рассказать?

«Справді, душа — надто делікатна річ, щоб підшивати її до протоколів або влаштовувати їй стриптиз навіть у залі *закритого* судового засідання».

Так почала я своє останнє слово на суді. Далі я заперечувала антирадянський зміст інкримінованих мені творів, тим більше — мету підриву радянської влади: такої мети я не мала і не могла мати, читаючи самвидавні твори Шумука, Сверстюка, Осадчого та інших авторів.

Заперечувала я й націоналістичні мотиви, які слідство й суд мені приписували. Я, справді, не мала й не маю упередження до жадної нації, в тому числі й до російської. Розмовляючи завжди українською мовою, я легко переходила на російську, якщо так до мене зверталися, скажімо, на роботі в бібліотеці. У своїй домашній бібліотеці я мала поруч з українськомовними — російськомовні книжки й охоче читала їх також своєму синові. Я віддала сина до російських ясел, правда, тому, що не знайшла в столиці України українських дитячих ясел. Мені тяжко було вчити півторарічну дитину розрізняти російську й українську мови, проте я не виховувала в сина ворожости чи неприхильности до російської мови, бо, зрештою, й сама такого почуття не мала.

В останньому слові я старалася реабілітувати імена київської художниці Алли Горської та української поетеси й перекладачки з Бразилії Віри Вовк, яких суддя й прокурор намагалися всіляко очорнити. Я пишалася своєю близькістю з цими людьми. Я просила суд повернути безпідставно вилучені в мене листи Алли Горської, які вона писала перед своєю трагічною загибеллю.

Я визнала себе частково винною, пояснивши, що, маючи вищу освіту, мусила б докладніше вивчити юридичні закони, які регламентують життя в нашому суспільстві. Я ж наївно й сліпо вірила в проголошену конституцією свободу слова, недооцінивши кримінальний кодекс, за що тепер мушу гірко розплачуватися. У вирок з цього пояснення залишили тільки голу формулу: «Підсудна визнала себе винною частково».

Панічно боячися позбавлення материнських прав, я просила суд дати яке завгодно покарання, тільки не розлучати з сином. Взамін я пропонувала високу плату: якщо мені дадуть можливість бути разом з дитиною (де завгодно, хоч і на засланні), я обіцяла ніколи нічого не переписувати, не передруковувати й не копіювати в жаден інший спосіб. Я не могла обіцяти, що не читатиму, бо це була

б нереальна обіцянка: я філолог за фахом. А що кваліфікація творів як «антирадянські» чи «наклепницькі» не має чіткого визначення і трактується довільно, часто суб'єктивно, а спеціальних списків забороненої літератури взагалі не існує (принаймні для прилюдного вжитку), то дуже легко можна навіть ненароком стати читачем ідейно шкідливої літератури.

До сьогодні мені дивно і незрозуміло, чому суд не прийняв моєї пропозиції, адже в той момент найвищого судового напруження так легко було купити мою душу, і то дуже вигідно. Не знаю, як би я жила потім з тими путами на душі, яких я сама просила заради дитини. На щастя, суд виконував свій плян, свою програму. Та й ішлося їм не про те, щоб охоронити мене від антирадянських настроїв (які вони могли бачити в мені хіба в проєкції на майбутнє). Ішлося про те, щоб позбавити здорового глузду, щоб мною топтати інших. А що я не визнавала того, що приписували самвидавним творам і не приймала нищівних оцінок їх авторів, — слідство й суд вирішили провести мене своїм звичним виховним шляхом — через концтабір.

Вирок читали пізно ввечері. Від мого ранкового останнього слова до вечірнього вироку було чекання — довге і виснажливе. А суд засідав у закритій кімнатці, хоч вирок майже дослівно повторив звинувачувальний висновок, отже, треба було тільки переписати його під новим заголовком, додавши окремі фрази, наприклад, «вина підсудної повністю доведена вилученими під час обшуку речовими доказами».

На читання вироку судову залу заповнили так званими представниками громадськості. Серед кількох десятків незнайомих мені облич тільки одну жінку я пізнала. Це була технічна працівниця республіканського радіокомітету, де я також працювала короткий час на весні 1968 року. Старша самотня жінка, прізвище якої я вже забула, комуністка з довгим стажем, вона працювала колись в апараті ЦК, через що її позаочі звали Фурцевою. Сантиментальна і обмежена, вона принагідно плакала за Леніном, за Гагаріном і за всім прогресивним людством, якому злі сили перешкоджають іти прямою дорогою до раю. Її сльози текли суворо в річищі партійної лінії, і хоч те річище коливалося, але завжди разом з лінією партії. Тому я сумніваюся, що в її партійному серці блиснула іскра співчуття до мене, запеклої націоналістки, метою життя якої було послаблення і підрив радянської влади.

Коли почали читати вирок, до судової зали впустили мою маму і братову дружину, в якої, до речі, був саме день народження. Вони ввійшли розгублені, пригноблені, вимучені 6-денним безнадійним чеканням під неприступними стінами Київського обласного суду. Місць уже не було, і їх проштовхали десь у прохід, відгородивши від мене стіною конвою і «громадськості».

Вирок звучав, як обух, — безапеляційно і тупо. Врахувавши всі пом'якшувальні обставини, суд проголосив такий вирок, як і вимагав прокурор, — чотири роки таборів суворого режиму.

Так закінчився найтяжчий період мого ув'язнення — період сумнівів вагань, компромісів. А далі за всі приниження, фізичні труднощі, — усе, що називають словом неволя, я мала добру компенсацію — можливість бути собою і щастя спілкуватися з гордими і внутрішньо вільними людьми — радянськими політв'язнями.

Розповідаючи про свою особисту справу, про свої особисті переживання тут, у вільному від цензури світі, я почувала себе незручно насамперед тому, що моя справа не була ані надзвичайною, ані показовою з жадного погляду. Особливо незручно перед тими, хто тепер, або ще й відтоді досі перебуває в такому — ба в гіршому — становищі, як я була протягом відносно короткого, 4-річного, терміну. Але мені говорили (і я сама це знаю), що навіть мій невеликий досвід потрібен для тих, хто сьогодні стикається з тією самою потворою — з КГБ. І хоч кожен мусить набити власні г'юлі, перш ніж навчитися ходити, — мої помилки, мій досвід можуть застерегти когось від їх повторення. Тепер трохи інші методи, інші форми, але суть та сама, і вся система — та сама.

На закінчення своєї розповіді про суд я хочу навести два вірші свого брата Івана Світличного, які він написав у той самий час і в тій самій тюрмі на Володимирській вулиці в Києві. Вони надруковані в збірці «Гратовані сонети» (видавництво «Сучасність», 1977).

ЖАЛІСНИЙ СОНЕТ

Умій суддю свого жаліти,
Тяжкі гріхи йому прости,
Таж він людина, як і ти;
У нього дома жінка, діти.

Ім треба грошей принести,
І треба — ніде правди діти —
З лайна собачого зуміти
Державний злочин довести.

Хотів би ти в тій шкурі бути?
В дугу свій горб і совість гнути?
Собача доля! Зрозумій

І не топчи багно в болото,
Жалій суддю свого, достоту
Як ми жаліємо повій.

ПРОВИНА

Великий гріх на серці я ношу.

В. Стус

Я винен, браття. Всі ми винні
Наш гріх судитимуть віки
За беріїв, за Соловки,
За чорні, зганьблені, злочинні

Перегвалтовані роки,
За куці істини нізчимні,
За те, що унтери причинні
Нам кастрували язики,

За довбані в катівнях ребра,
За реабілітантські жебри,
За небо ґратами рябе, —

Судіть мене. Судіть без знижки,
Судіть — я винен — хоч до «вишки»
Мене, а заодно й себе.

НА НОВОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КПРС

Мирослав Прокоп

Як відомо, 30 грудня 1982 року минуло 60 років від часу утворення Радянського Союзу. Як можна було сподіватися, ці роковини там відзначали урочисто і довго, — на ділі, цілий рік. Від 21 лютого 1982 року, коли Центральний Комітет КПРС проголосив «Постанову ЦК КПРС про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», народи СРСР, отже й український, опинилися під безперервним пропагандивним вогнем преси, радіо, телевізії, які не шкодували зусиль, щоб переконати громадян СРСР в історичному значенні цього акту. Водночас влада втягнула ті народи в річище гарячкової активності — також на честь майбутніх роковин: по всій країні бралися соціалістичні зобов'язання виконання й перевиконання визначених партією плянів, а до змагань ставали колгоспники, робітники, цілі колгоспи й заводи, трудова інтелігенція, учені, письменники, мистці, студенти — словом усі, кому пощастило жити у країні «зрілого соціалізму», що перебуває «на шляху до комунізму».

Якщо мати на увазі це зовнішнє становище, то підготовка до відзначення 60-річчя Радянського Союзу мало чим різнилася від відзначування інших роковин, що їх там святкують. На ділі немає року, щоб громадяни СРСР не боролися за виконання плянів і зобов'язань з приводу чи то чергового з'їзду партії, чи першого або останнього року нової п'ятирічки, річниці народження Леніна або його смерті, роковини утворення КПРС чи ще ін. Нагоди для організації «всенародного піднесення», «одноставного схвалювання» ініціативи партії і зобов'язання виконати її волю — завжди знайдуться.

Проте, якщо йдеться про основні спрямування політики КПРС, зокрема про її напрямні в галузі національного питання, яке, як відомо, є одною з головних слабостей режиму, бо загрожує самому існуванню російської імперії, то впродовж минулого року, під час підготовки святкування 60-річчя СРСР і під час самого святкування, виринули деякі факти, які дозволяють ставити питання про новий етап у національній політиці Москви або принаймні про нові аспекти у широкому вахлярі дій, якими Москва намагається

забезпечити собі тривале панування над неросійськими народами СРСР. Ці факти стосуються трьох аспектів національної політики КПРС: концепції т. зв. злиття націй, питання міжнаціональних взаємин та проблеми національних меншостей в СРСР чи т. зв. некорінного населення окремих республік Радянського Союзу.

Пригляньмося за чергою до цих трьох проблем.

Отож, у серпні 1982 року, якраз тоді, коли пропагандивна метушня довкола 60-річчя СРСР набула найбільшого розмаху, при чому найміцніше наголошували досягнення неросійських народів, їх розквіт, їх рівність і світле майбутнє — офіціоз ЦК КПРС «Коммунист» (ч. 12, 1982) надрукував передову під вимовною назвою: «Ми — радянський народ», в якій між іншим читаємо, що «перед радянським народом розкривається в найближчому майбутньому нова перспектива, зокрема у такому для нього природному питанні, як майбутнє злиття націй» (стор. 11).

Ще більше авторитетно про злиття націй висловився новий генеральний секретар ЦК КПРС Ю. Андропов у промові на урочистих зборах у Москві, присвячених 60-річчю Радянського Союзу. Він сказав:

«Реальні якісні зміни, які відбулися за 60 років у національних відносинах, свідчать про те, що національне питання у тому вигляді, в якому воно було залишене нам експлуататорським ладом, успішно розв'язане, розв'язане остаточно й безповоротно... Підбиваючи підсумки зробленому, ми, природно, головну увагу приділяємо тому, що ще треба зробити. Це, говорячи словами В. І. Леніна, — „не тільки зближення націй, але й злиття їх“» («Радянська Україна», 22 грудня 1982).

Що особливого у статті «Коммуниста» та в промові Андропова? Особливе, поперше, те, що з великого числа висловлювань Леніна про національне питання, які визначаються винятковою гнучкістю, кон'юнктурністю і просто крутіством — бо раз Ленін вдягається в шати приятеля неросійських народів імперії, а раз, скидаючи забороло, він розкриває обличчя войовничого імперіяліста і поневолювача — Андропов вирішив вибрати якраз таку цитату з писань Леніна, яка, у формі «злиття націй» віщує неросійським народам повну національну нівеляцію. Подруге, не менше особливе й те, що офіціоз партії заповідає здійснення цієї народобивчої мети «в найближчому майбутньому». Така прогноза докорінно розходиться з тим, що від довшого часу проповідують вожді КПРС. А говорять вони про «зближення народів» СРСР, про «дальше зближення», «всебічне зближення», а саме «злиття націй» передбачають у далекому майбутньому після перемоги комунізму в світовому масштабі. Тепер, як виходить, вони так довго ждати не хочуть.

Які причини такої зміни в наші дні? Заки перейти до цього питання, треба насамперед пригадати дещо про ставлення КПРС,

чи її попередниці, Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії (РСДРП), а зокрема керівника її більшовицької фракції, себто Леніна, до питання неросійських народів російської імперії взагалі. При тому слід зауважити, що за весь час існування цієї партії її визначала і визначає одна незмінна, послідовно дотримувана риса: її централізм і рішення всеціло опанувати громадське життя, її антидемократизм та філософія тоталітаризму.

Таким чином, хоча вже на початку свого існування РСДРП висловилася за право народів царської імперії на самовизначення, вона водночас протиставилася спробам неросійських народів імперії мати свої власні аналогічні партії. Вже на своєму четвертому з'їзді у 1906 році РСДРП схвалила постанову про те, що «потрібно вжити найенергійніших заходів до якнайскоршого злиття всіх соціал-демократичних партій Росії в єдину Російську Соціал-Демократичну Робітничу Партію»¹, а Лютнева нарада ЦК РСДРП у 1913 році ствердила «глибоку шкідливість відосіблености „національних“ с-д організацій для пролетарської справи» та закликала «робітників усіх національностей Росії до найрішучішої відсічі войовничому націоналістичному реакції, до боротьби з усіма і всякими проявами націоналістичного духу серед трудящих мас і до найтіснішого згуртування та злиття с-д робітників на місцях в єдиній організації РСДРП...»²

Тут, як бачимо, говориться про злиття партій, а не націй; воно появиться згодом.

Якщо мова про самого Леніна, то слід пригадати, що на початку своєї політичної діяльності він загалом ігнорував національне питання царської імперії. Щойно наростання сил неросійських народів змусило його змінити свою думку. При тому він бачив цю проблему виключно в одному аспекті: як найкраще використати законні прагнення неросійських народів до національної і соціальної свободи у плані його власної боротьби за владу в імперії. Тому в його писаннях таке велике число нібито суперечностей. Раз він гукає: «Ніякого привілею для одної нації, для однієї мови! Ніякого, навіть найменшого утиску, ніякої несправедливости у відношенні до національних меншостей». Це так у газеті «Правда» від 10 травня 1913 року.³

Або в цій же газеті від 28 червня 1917 року: «Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу, всіляко прищеплював йому ненависть до тих, хто забороняв навіть українським дітям

---

1. «Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I. 1898-1925. Видавництво політичної літератури при ЦК КП(б)У. 1941. стор. 67.

2. Там само, стор. 191.

3. Н. Ленин (В. Ульянов). «Избранные статьи по национальному вопросу». Госиздат. Москва-Ленинград, 1925. стор. 6.

говорити і вчитися рідною мовою».⁴ А в 1913 році той же Ленін висунув у брошурі «Критичні замітки з національного питання» таку ліберальну програму: «Національна програма робітничої демократії: ніяких безумовно привілеїв будь-якій нації, ні одній мові; розв'язання питання про політичне самовизначення націй, тобто державне відокремлення їх цілком вільним демократичним шляхом...»⁵

Але такі демократичні поступові заяви зовсім не перешкоджали Ленінові зразу таки проповідувати щось зовсім протилежне. У газеті «Правда» від 10 травня 1913 року він писав: «Робітники не дадуть себе розділити солодкими проповідями про національну культуру або національно-культурну автономію».⁶ А в згадуваній уже статті «Критичні замітки з національного питання» Ленін заявив, що пролетаріят «підтримує все, що допомагає стиранню національних відмінностей, падінню національних перегородок, все, що робить зв'язок між національностями тіснішим, все, що веде до злиття націй».⁷

Проте Ленін, як дуже реальний політик, мусів зважати на факти, на силу опору неросійських народів імперії. Тому в умовах революції і після неї не могло бути ніякої мови про будь-яке злиття націй, дарма що такі проекти завжди залишалися в арсеналі марксизму-ленінізму російського типу. А вже за існування СРСР вони стали наріжним каменем офіційно діючої державної ідеології, в якій тісно поєднані ленінський марксизм з традиційною політичною філософією російського імперіялізму. За принципами такої симбіози між двома ідеологіями обов'язковою стала також категорія т. зв. радянської людини, чи у ще більшій мірі — радянського народу. Та коли візію чи радше — утопію, злиття націй і безнаціонального суспільства можна в'язати з догмами марксистської філософії, зокрема таких її речників, як Карл Кавтський і Роза Люксембург, то т. зв. радянський народ — це виключно продукт сталінського і післясталінського тоталітаризму у єдності з традиціями дореволюційного старого режиму. Одне й друге служить сурогатом легітимізму для сучасних володарів імперії.

Однак останніми роками в офіційних декляраціях партії відносно рідко говорилося про злиття націй, а якщо про це говорили, то завжди це стосувалося далекого майбутнього. Тільки на XXII з'їзді КПРС у 1961 році це питання поставив Хрущов у центрі національної політики партії. Проте у прийнятій після з'їзду новій програмі КПРС, у частині «Завдання партії в галузі національних

---

4. «В. І. Ленін про Україну». Державне видавництво політичної літератури. Київ. 1957. стор. 431.

5. Там само, стор. 306.

6. Н. Ленін (В. Ульянов). Избранные статьи... стор. 6.

7. «В. І. Ленін про Україну». стор. 318.

відносин» цього поняття не включено. Там говориться, що «розгорнуте комуністичне будівництво означає новий етап у розвитку національних відносин в СРСР, що характеризуються дальшим зближенням націй і досягненням їх повної єдності» («Радянська Україна», 3 листопада 1961). Хоча заміну поняття «злиття націй» поняттям «повна єдність» можна приймати тільки як декларативну концесію неросійським народам, проте немає сумніву, що те сталося власне в результаті їх серйозного опору проти всякого «злиття». Поняття «злиття націй» знову появляється в офіційному документі одинадцять років згодом, у 1972 році, в постанові ЦК КПРС з приводу 50-річчя утворення СРСР, у формі посилання на слова Леніна, який сказав, що «ми хочемо великих держав і зближення, навіть злиття націй» («Радянська Україна», 22 лютого 1972). Натомість на періодичних з'їздах КПРС в 1966, 1971, 1976 і 1981 роках питання злиття націй в такій формі не ставили. Як згадано вже, наголос робили радше на «зближенні» з різними прикметниками: «дальше», «всестороннє», «поступове», «неухильне» — звичайно, з метою маскуванню їхньої єдиної кінцевої мети.

У той же час, зрештою до сьогодні, роками ведеться дискусія на ці теми в радянській пресі, а головне в колах дослідників національного питання, на сторінках наукових журналів.⁸ Одна група авторів заступає погляд, що сьогодні народи СРСР вже стоять на шляху до остаточної стадії розвитку комуністичного суспільства, тому немає причини «переносити весь цей процес злиття націй аж до часу здійснення комунізму в усьому світі».⁹ Подібну думку висловлюють І. Кісліцин, В. Переведенцев, П. Семьонов, Ф. Філін, М. Іхтілов та ін. Вони посилаються на те, що до злиття націй СРСР ведуть такі чинники, як спільна для всіх народів держава, себто СРСР, спільна територія, однаковий суспільний лад, однакова ідеологія і навіть спільна мова, тобто російська, яка є мовою міжнаціонального порозуміння, але водночас багатьом

---

8. Література до цього предмету дуже численна: М. И. Куличенко, «Национальные отношения в СССР и тенденции их развития». Москва, 1972; П. М. Рогачев, М. И. Свердлин, «Нации, народ, человечество». Москва, 1967; А. И. Холмогоров, «Интернациональные черты советских наций». Москва, 1970; «Советский народ — новая историческая общность людей. Становление и развитие». Москва, 1975; «Теоретические вопросы пролетарского интернационализма». Москва, 1972; И. П. Цамерян, «Теоретические проблемы образования и развития советского многонационального государства». Москва, 1973; М. Б. Садыков, «Единство интернациональных и национальных интересов в советском многонациональном государстве». Изд. Казанского университета, 1975; «Развитие советского народа — новой исторической общности». Москва, 1980; «Советский народ — строитель коммунизма». Москва, 1981; М. И. Куличенко, «Расцвет и сближение наций в СССР». Москва, 1981, та ін.

9. П. М. Рогачев, М. И. Свердлин, цит. твір, стор. 410.

неросіянам належить визнавати її за другу рідну мову. Усе це, кажуть вони, веде до стирання різниць між народами СРСР і до їх злиття вже в сучасних умовах.

Проти такого прискіреного процесу злиття націй виступають такі дослідники, як М. Куліченко, М. Джунусов, А. Зиманас, І. Цамерян, В. Мачаваріяні та ін. Вони кажуть, що коли, згідно з офіційною настановою партії, радянський народ є категорією соціальною, а не національною, то такі його прикмети, як спільність держави, території, ідеології, економіки та мови міжнародного порозуміння, — це також категорії соціальні, а не етнічні чи національні, і тому вони не стирають різниць між окремими народами Радянського Союзу. Логічно, отже, ті народи можуть зближуватися, але не зливатися, хібащо в умовах всесвітньої перемоги комунізму, а це дуже далеке майбутнє. Якщо ж ідеться про окремі риси тих народів, що питоменні тільки їм, то вони, кажуть ці автори, будуть існувати дуже довго. Докладно ці питання аналізує зокрема Куліченко. Він пише, що тепер, в умовах «зрілого соціалізму», «загального злиття чи навіть його елементів в житті народів СРСР зовсім немає». ¹⁰ Правда, він критикує не тільки тих, хто твердить, що вже тепер триває в Радянському Союзі процес злиття націй, але також тих радянських авторів (бо і такі є), які пишуть про «вічність нації».

Звичайно, коли говоримо про «дискусію» про перспективи розвитку національної політики КПРС, треба мати на увазі, що вона ведеться в умовах тоталітарного суспільства і тому у великій мірі запрограмована партією. Але вимовний є навіть сам факт, що така дискусія там допускається. Немає сумніву, що вона на свій лад дає московським вождям змогу орієнтуватися, наскільки можна здійснювати політику уніфікації імперії і, з другого боку, наскільки проти неї існує опір неросійських народів, отже наскільки треба їм поступатися. При цьому, за всієї однорідності і цілеспрямованості політики Москви, вона інакше підходить до грузинів, вірменів, литовців, ніж до українців, білорусів чи молдаван. Відомо, що під час «дискусії» ославленого шкільного закону в 1958-1959 роках, коли йшлося про посилення русифікації шкіл неросійських народів, кавказці чинили сильніший опір, ніж українці, хоч на оборону української мови і школи виступали тоді публічно такі діячі, як Максим Рильський і Микола Бажан. Відомо також, що під час розглядання проєкту нової конституції, коли московські вожді хотіли ліквідувати статтю конституції Грузинської РСР, в якій говориться про грузинську мову як урядову в республіці, грузини цьому протиставилися — і виграли.

---

10. М. И. Куличенко. «Расцвет и сближение...», стор 430.

■

Чому на тлі безперечно існуючого опору неросійських народів проти московської політики уніфікації імперії і на тлі розбіжності поглядів у колах дослідників національного питання в СРСР, яке без сумніву має вирішальне значення для СРСР, згаданий на початку цієї статті офіціоз КПРС «Коммунист» заговорив про «злиття націй» Радянського Союзу вже «в найближчому майбутньому»? Чому у цей самий тон вдарив Андропов?

До речі, висунення у найвищих колах СРСР питання злиття націй у «найближчому майбутньому» звернуло на себе увагу дослідників Радянського Союзу на Заході. Коментуючи статтю «Коммуниста», вони твердять, що, всупереч дотеперішнім запевненням про «поступове зближення» націй, редактори офіціозу КПРС дають зрозуміти, що «злиття націй є один крок ближче до здійснення».¹¹ Це безперечно так, але тут ідеться про те, які причини такого ставлення вождів КПРС. Звичайно, коли мати на увазі круті шляхи їхньої національної політики за останні десятиріччя, то важко з певністю відповісти на це питання. Проте конкретні факти радянської дійсності кидають частинне світло на ці справи.

Отож, перш за все треба прийняти, що висунення концепції «злиття націй» у такій формі, як це зробив «Коммунист» («злиття у найближчому майбутньому»), а також настанова Андропова є далшим визнанням повної неспроможности Москви впоратися з відосередніми силами імперії, що їх творять неросійські народи. Коли б в СРСР справді існувала між народами співпраця і дружба, коли б вони в дійсності були об'єднані навколо Кремлю, як про це постійно запевняє партійна пропаганда, то зайво було б витратити масу енергії і тонни паперу на переконування тих народів про потребу єдності. Вже той галас довкола національного питання, що триває в Радянському Союзі десятиріччями, переконує, що з ним щось не в порядку. Коли Андропов запевняє у згаданій промові, що національне питання в СРСР розв'язане «остаточно і безповоротно», — а точно так говорив Брежнев упродовж вісімнадцятьох років свого володіння, — і коли водночас зі сторінок радянської преси, ба наукових журналів не сходять алярми про «політично невироблених» «окремих» людей, які — звичайно, під впливом сторонніх сил — висловлюють сумніви щодо справедливости розв'язки національного питання, то треба запитати, чому так хвилюються кремлівські вожді, коли взаємини між народами СРСР такі ідеальні.

Навіть радянські джерела кидають сумнів на такі претенсії. Ось три приклади.

11. Dr. Roman Solchanyk, «Merging of nations concept debated in the USSR». «Svoboda», December 19, 1982. Стаття Сольчаника була попередньо друквана у двотижневнику «Soviet Analyst».

Журнал «Отчизна», що видається в Москві і призначений для російської еміграції, надрукував у ч. 12 за 1982 рік статтю російського письменника і голови Верховної Ради Російської РФСР Ніколая Грібачова п. н. «Єдність». Автор пише у відомому тоні про досягнення СРСР, зокрема в галузі співжиття між народами, а далі розповідає таке:

«Всі ці обставини — а наших успіхів ніхто не відважиться заперечувати — бісять і заганяють у сліпий кут антисоветчиків, які віддавна спекулюють націоналістичною пропагандою. Але що там гріха таїти, дехто клює навіть на таку полову. Ось, для прикладу, якийсь незнайомий мені громадянин прислав мені листа, в якому розповідає, що якийсь український дядько, розхвалюючи досягнення своєї республіки, сказав, що от тепер, мовляв, може вона існувати самостійно». А що на це відповів «українському дядькові» незнайомий автор листа? Грібачов продовжує: «Здається, що вистачило б відповісти тому дядькові, що таку пісню співали Петлюра і Бандера, але український народ дав їм такого стусана, що мокрого місця від них не залишилося. Алеж бо ні! У чоловіка, що писав до мене листа, теж заграла „національна запопадливість”, і він ображається — чому це в союзних установах і різних містах так багато українців на почесних місцях?»

Чи згадані тут «український дядько», який подумав, що Україна може справді жити без Росії та росіян, і той, якому, як видно, сон з повік зганяє число українців на відповідальних постах, — це виняткові чудаки? Навряд, бо для чого тоді показувати їх на сторінках радянської преси і цим каламутити ідеальну атмосферу справедливих міжнаціональних взаємин в СРСР?

Незадоволення викликають у неросійських народів не тільки факти їхнього підпорядкування Росії, але також окремі продукти його, наприклад, мішані подружжя та взагалі накинєні Москвою «міжнаціональні контакти». Читаємо:

«Трапляються, наприклад, випадки негативного ставлення деяких людей до мішаних подруж та інших зв'язків різних національностей. У висліді досліджень, проведених у Білорусії, Молдавії, Чувашії та Україні, від 10 до 30 відсотків (хитання в залежності від питомостей окремих районів і різниць у соціальних групах) людей заявило про своє неприхильне національне ставлення до міжнаціональних контактів».¹²

Немає сумніву, що таких застережень до зв'язків з іншими народами в СРСР не було б, якби ті народи були справжніми господарями у своїх власних державах. Тоді контакти між ними були б результатом природних потреб спілкування між сусідами і не були б накинєні урядовою верхівкою імперії, яка день-у-день нагадує їм, що вони засуджені на те, щоб крок за кроком

---

12. М. Б. Садыков, цит. твір, стор. 199.

перетоплюватися на якусь уявну понаднаціональну амальгаму, що буде зватися радянською нацією, а на ділі буде російською. Причин цієї відчуженості і ворожості не заперечують і радянські дослідники. Ось ще приклад. Згадуваний уже Куліченко пише: «Ще є багато людей, в яких поняття „злиття націй” часто викликає роздратування і негативні явища в їхній свідомості та поведінці».¹³

Звичайно, з цього можна б зробити висновок, що коли такі міжнаціональні антагонізми існують, їх треба розв'язувати шляхом поступок неросійським народам, шукати з ними шляхів порозуміння, а водночас протидіяти виявам не тільки плянового державного, але й стихійного російського шовінізму. Але, як повчає довга історія російської імперії, а також і СРСР, російська провідна верства ніяк досі не виявила не тільки достатньої толерантності, але, що важливіше, достатнього глузду для того, щоб шукати порозуміння з іншими народами на принципі їх незалежності і, слідом за цим, співпраці чи навіть дружби. Що там зрештою говорити про урядову в СРСР російську верхівку чи російські маси! Такої толерантності і політичного розуму не виявляють, за окремими винятками, і російські опоненти КПРС, включно з тими, що опинилися на Заході і сьогодні формують російську політичну думку.

При такому наставленні Москви єдиним успішним, на її думку, інструментом національної політики залишається традиційний батіг російських імперіялістів усіх відтінків і всіх епох. Це також є свідченням цілковитого ідеологічно-концепційного краху національної політики Москви та визнанням, що до її здійснення можна дійти тільки засобами насильства. Тут також треба шукати відповіді на питання, звідки береться така лихоманкова ставка великодержавних шовіністів на злиття націй в СРСР. Зайво говорити, що за нашої доби перемоги національної ідеї, ідеї самовизначення навіть цивілізаційно відсталих народів Африки чи Океанії, така концепція насильства над народами СРСР — безперечна утопія, навіть якщо така політика завдає цим народам глибоких ран. На довшу мету вона може принести катастрофу тільки тим, хто її застосовує. Парадокс є в тому, що похід проти неросіян не тільки шкідливий, але й зайвий з погляду інтересів російського народу, якому чейже ні простору, ні багатства на його власній території не бракує.

Другою причиною тривання московської політики, кінцевою метою якої є національна нівеляція неросійських народів, треба уважати своєрідне запоморочення від успіхів, спричинене пляною демографічною політикою, себто перемішуванням населення і русифікацією. Майже немає дослідної роботи в галузі націо-

---

13. М. И. Куличенко, «Расцвет и сближение наций в СССР». Москва, 1981, стор. 429.

нальних взаємин, що появляється в СРСР, в якій автори не висловлювали б свого захоплення з приводу постійно зростаючої т. зв. багатонаціональності республік СРСР, зокрема збільшення числа росіян в неросійських республіках і поширення в них російської мови як мови не тільки міжнаціонального порозуміння, але й «другої рідної мови». Тут до безконечности повторюються дані різних переписів населення в Радянському Союзі, зокрема останнього (1979), які показують, що росіяни становлять 21,1% населення України, 11,9% Білорусії, 10,8% Узбекистану, 40,8% Казахстану, 7,4% Грузії, 7,9% Азербайджану, 8,9% Литви, 12,8% Молдавії, 32,8% Латвії, 25,9% Киргизії, 10,4% Таджикистану, 2,3% Вірменії, 12,6% Туркменії, 27,9% Естонії та що, за цим переписом, рідною мовою назвали російську 153,5 млн людей (у 1970 році — 141,8 млн), у тому числі 137,2 млн росіян і 16,3 млн (1970 — 13 млн) представників інших національностей, а вільно володіли російською мовою 1979 року 77,9 млн неросіян (1970 — 54,8 млн).¹⁴

Ясно, що демографічні зміни відбуваються в Радянському Союзі не так у результаті природного приросту населення (він найбільшій у середньоазійських республіках СРСР, а в українців і росіян дуже низький), як наслідком плянної політики переміщення населення. Вони небезпечні зокрема для України. Для прикладу: 1971 року серед тих, хто прибув до Російської РФСР з інших республік, з України прибуло 17,7%, а за той самий час серед прибулих на Україну з Росії було 53,4%.¹⁵ З цього ясно, чому 1959 року жило в Україні 7 млн росіян, а 1979 — 10,4 млн. При цьому слід сказати, що демографічні втрати, яких зазнає Україна та інші республіки, будуть зростати у зв'язку з новобудовами та браком робочих рук при розміщенні виробничих сил на теренах Російської РФСР, за Уралом, на Далекому Сході, в Казахстані, Таджикистані. Радянські демографи радіють, що така керована демографічна політика приводить до ще більшої «багатонаціональності» республік СРСР.¹⁶

Невід'ємним елементом політики злиття націй є й звеличення російського народу, ставка на нього як на єдину тривалу підпору влади. А втім, наче дивним дивом діється в Радянському Союзі так, що кожне посилене уславлення російського народу супроводиться наступом на неросіян. Від середини 1930-их років, коли на XVII з'їзді

---

14. Е. В. Тадевосян, «XXVI съезд КПСС об интернационалистской сущности советской государственности и ее национальных форм». «История СССР», липень-серпень 1984, стор. 15.

15. В. А. Шпилюк, «Межреспубликанская миграция и сближение наций в СССР». Львов, 1975, стор. 59.

16. В. Шерстобитов, «Развитие советского народа — новой исторической общности на современном этапе». «История СССР», грудень, 1982, стор. 18.

КПРС (1934) головною небезпекою проголошено націоналізм неросійських народів (доти головною небезпекою був великодержавний російський шовінізм), російський народ почали називати «першим між рівними», «старшим братом». Під цей акомпаньямент була проведена масова чистка та нищення провідної верстви України, включно з діячами КПУ. Сигналом для наступного погрому стала зловісна промова Сталіна одинадцять років згодом до генералів Червоної армії 25 травня 1945 року, в якій він підніс тост на славу російського народу. Подібний пеан проспівав російському народові Брежнев у 1971 році на XXIV з'їзді КПРС:

«В утворенні і зміцненні цього могутнього союзу рівноправних народів, що стали на шлях соціалізму, відіграли свою роль всі нації і народності нашої країни, а насамперед великий російський народ. Його революційна енергія, самовідданість, працьовитість, глибокий інтернаціоналізм по праву здобув йому щирю повагу всіх народів нашої соціалістичної батьківщини» («Правда», 31 березня 1971).

А десять місяців пізніше, в січні 1972 року, почався відомий погром на Україні, арешти Івана Світличного, В'ячеслава Черновола, Євгена Сверстюка та багатьох інших діячів культури. Тоді також застосовано репресії в інших неросійських республіках. А ще чотири місяці пізніше, у травні 1972 року, усунули з посади першого секретаря ЦК КП України Петра Шелеста; «Комуніст України» у квітні 1973 року надрукував проти Шелеста погромницьку статтю, обвинувачуючи його у «вивихах» у бік українського націоналізму, доказом чого мала бути його книжка «Україно наша радянська». Цікаво, що стаття проти Шелеста була надрукована тоді, коли він ще офіційно був заступником голови Ради Міністрів у Москві.

Тепер нова кампанія за злиття націй також супроводиться прославленням російського народу. У цитованій статті «Коммуниста» читаємо:

«У становленні і розвитку радянського народу не можна не визнати особливої ролі російського народу. За ним тривко і справедливо закріпилося ім'я першого серед рівних народів-братів... Він здобув собі пошану й авторитет своїми революційними заслугами, самовідданістю і щедрістю духа... став другом великих і малих народів... Російський народ був без сумніву вирішальною силою у перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції... Російський народ дав всім іншим народам СРСР таку допомогу, що її важко зміряти звичайними мірками... Він ділився з ними буквально всім, що мав, часто віддаючи і те, чого сам дуже потребував, він учив їх усього, чого раніше сам навчився» (стор. 6-7).

У цьому уславленні російського народу не пасе задніх і Андропов; у промові з нагоди 60-річчя СРСР він сказав таке:

«Народи нашої країни звертають особливі слова вдячності до

російського народу. Без його безкорисливої братерської допомоги були б неможливі нинішні досягнення жодної з республік» («Радянська Україна», 22 грудня 1982).

Чи теперішнє наголошування політики злиття націй у найближчому майбутньому і прославлювання російського народу знаменує нову хвилю репресій проти неросійських народів? Сьогодні з висновками ще треба почекати. Бо, з одного боку, загострюється режим супроти політичних в'язнів, з другого, — як побачимо нижче, помітні також намагання влади створювати враження поступок. Зрештою, ця тактика не нова.

Вкінці, у ставці на стирання національних окремішностей і перетворення неросійських народів на т. зв. радянську націю під гаслом злиття націй не аби яку роль відіграє також страх володарів імперії перед зростаючою небезпекою з боку неросіян та перед уявними загрозами з Заходу. У такому пляні, як сказано, російський народ виглядає єдиною надійною підпорою. Логічно, керівники КПРС бачать для себе вихід у якнайскорішому збільшенні числа росіян шляхом асиміляції, і тут стає їм у пригоді концепція злиття націй. Вона має допомогти збільшенню числа тих неросіян, яким «усе однаково», а водночас дати основу для винищування всяких виявів самооборони з боку неросійських народів. А щоб лише з цим впоратися, найкраще вказати пальцем на сторонніх підбурювачів. Про це м. ін. пише секретар ЦК КП України О. Капто на сторінках «Комуніста України»:

«Сучасний антикомунізм зводить наклепи на радянський державний лад, соціалістичну демократію, Комуністичну партію... Витончено фальсифікуються національна політика КПРС, життєдайна дружба народів нашої країни — особливо тепер, напередодні святкування 60-річчя утворення Союзу РСР. В хід пускаються як старі, грубо зфабриковані вигадки (про „русифікацію”, „денаціоналізацію”, „гноблення” українського та інших народів і т. д.), які не мають під собою ніякого ґрунту, так і фальшивки, що претендують на „новизну”. Діяпазон останніх сягає від зфабрикованих „свідчень” про „насильницьке об'єднання союзних республік”, „страхиття” колективізації, індустріалізації, „придушення національних почуттів”, „етноцид” і „лінгвіцид” (знищення націй і мов), провокаційної інтерпретації радянського народу як „єдиної нації” до „просвітительської” популяризації буржуазно-націоналістичних діячів минулого, націоналістичних „дат”, творів. У цьому строка тому наборі сурогатів антирадянщини виділяється так звана концепція „деколонізації” СРСР, яка народилася в гарячковій уяві засліплених ненавистю до нашого ладу верховодів емігрантсько-націоналістичних груп. Одержуючи активну допомогу кіл Вашингтону, автори цієї пропагандистської потвори просторікують навіть про ядерну війну як засіб „розчленування СРСР” » («Комуніст України», листопад 1982).

Далі у Капта:

«Клясовий противник не гребує навіть примітивною пропагандистською підтасовкою, зводячи в ранг якихось „борців”, майже „революціонерів”, „патріотів” всіляких перевертнів, зрадників, а то й просто злочинців, аби тільки збити з толку радянських людей, особливо молодь, розмити їх ціннісні критерії, ідейні, моральні переконання». Автор радить, як боротися з цими «перевертнями» і «зрадниками» в самому радянському Союзі та з тими, хто на них впливає з-за кордону: «Яскраве, переконливе розкриття величезної політичної сили і теоретичної значущости, глибокої науковости марксизму-ленінізму, який становить непохитну основу комуністичного світогляду...».

У фонд «глибокої науковости марксизму-ленінізму» як засобу самооборони перед ворогами вожді КПРС зараховують і їхню політику злиття націй.

Вище я згадував розповідь російського письменника Грібачова як дуже вимовну ілюстрацію конфліктів між російськими шовіністами і неросійськими народами. Такі розповіді трапляються дуже рідко на сторінках радянських видань, бо всі конфлікти там лакують пропагандистською брехнею. Грібачовського шовініста хвилює сам факт, що українець хоче жити без опіки «старшого брата», а подібних до грібачовського персонажа — мільйони.

«Російське міщанство, — писав Іван Дзюба у книжці „Інтернаціоналізм чи русифікація?» — почуває себе не дружнім гостем і добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища і вищим елементом. Воно зневажливо ставиться до тих народів... Ставлення цього міщанства до українського народу скристалізоване і скристалізовується у такі сумнозвісні „фольклорні перли” як от „Хохландія”, „Гапкенштрассе”, „залізяку на пузяку гол” і т. п. Не краще ставиться воно до інших народів Союзу» (стор. 87).

Немає сумніву, що такі шовіністичні вихватки відомі кремлівським вождям, зрештою своєю політикою злиття націй вони самі створюють ґрунт для живлення шовінізму в масах.

Але разом з тим вони свідомі того, що у зневажливому ставленні і дискримінації неросійських народів не треба перетягати струни. Кінець-кінцем, сучасні демографічні процеси в СРСР показують, що наприкінці нашого сторіччя росіяни можуть стати меншістю серед населення, головним чином, у висліді динаміки природного приросту у середньоазійських республіках; а наростання самостійницьких прагнень неросійських народів взагалі може щораз більше послаблювати імперію. До того ж на південно-

східньому кордоні СРСР існує Китай з його мільярдним населенням і, як оцінюють експерти, з потенцією стати до кінця нашого сторіччя модерною індустріальною потугою першого рангу. І опір сателітів на західних кордонах СРСР також зростатиме. Тому, підкидаючи одною рукою дров до багаття російського шовінізму, другою вони намагаються зацитькувати неросійські народи чи навіть вдягати шати їхніх оборонців перед дурманом великодержавного шовінізму».

У такому тоні серед іншого говорив Андропов на згадуваних роковинах утворення СРСР. При тому він висловлювався так, що його слова могли на свій лад використовувати як неросіяни, так і войовничі російські шовіністи:

«Життя показує, що економічний і культурний прогрес усіх націй і народностей супроводиться неминуче зростанням їх національної самосвідомості. Це — закономірний, об'єктивний процес. Важливо, однак, щоб природна гордість за досягнуті успіхи не перетворювалася на національну чванливість або зазнайство, не породжувала тенденції до відособленості, зневажливого ставлення до інших націй і народностей. А такого роду негативні явища ще зустрічаються. І було б неправильно пояснювати це тільки пережитками минулого. Їх живлять часом і наші власні прорахунки в роботі. Тут, товариші, немає дрібниць. Тут важливе є все — і ставлення до мови, і до пам'яток минулого, і трактування історичних подій, і те, як ми перетворюємо села й міста, впливаємо на умови праці і життя людей» («Радянська Україна», 22 грудня 1982 року).

Цих тем торкнувся Андропов також 12 січня 1983 року на засіданні Президії Верховної Ради СРСР. Як інформувала «Робітнича газета» від 13 січня 1983 року, «Ю. В. Андропов спинився на багатій і різноманітній практиці роботи Рад народних депутатів у ювілейному році по дальшому розвитку дружби і співробітництва народів нашої країни. Він звернув увагу на завдання Рад при вирішенні ними питань державного і соціально-культурного будівництва конкретніше й глибше враховувати національну специфіку, виявляти більше турботи про всебічний розвиток усіх націй і народностей, особливо малих народів... послідовно забезпечувати повну рівність радянських людей всіх національностей».

Як розуміти слова Андропова? Про «національну чванькуватість», «зазнайство», про тенденції «відособленості» пишуть у радянській пресі постійно і, як правило, такі гріхи адресують неросіянам. Натомість «зневажливе ставлення до інших націй і народностей», до їх мови, можна віднести на адресу росіян. Так і видно, що в цих питаннях Андропов хотів зберегти видимість балансу, хоча, як він справді плянував серйозно критикувати російський шовінізм, йому треба було б ударити у великий дзвін

тривоги, а цього, очевидно, він робити не хотів. Варто однак підкреслити, що на Заході цей виступ Андропова прийняли як критику російського ставлення до інших народів, хоч, як видно з його промови, він ніде про це виразно не говорить і росіян не називає.

Ще 21 грудня 1982 року, у день промови Андропова, пресове агентство Ройтер передало з Москви повідомлення, в якому читаємо:

«В одногодинній промові в Кремлі з нагоди 60-річчя утворення Радянського Союзу Андропов у незвичний спосіб закликав росіян бути тактовнішими у відношенні до радянських меншостей... Наголошуючи єдність радянських народів, він посередньо критикував росіян за їхню нетактовність, яка, твердив він, ображає національні почуття меншостей і посилює національні конфлікти... Виглядає, що 68-літній лідер КПРС спрямував свою критику проти зневажливого ставлення до традицій та звичаїв неросійських народів у чотирнадцятьох радянських республіках поза межами Російської федерації і вказав, що це завдає шкоди гармонійним взаєминам між етнічними групами. Західні дипломати переконані, що грубість росіян, а також історична ворожість — це один з факторів, що спричиняє антиросійські настрої, наприклад, в балтицьких країнах Естонії, Литви та Латвії».

Окремо від проблеми міжнаціональних взаємин взагалі Андропов, а перед тим Брежнев та радянські дослідники національного питання порушують проблему національних меншостей, тобто т. зв. некорінного населення в окремих республіках. Відомо, що ця проблема не сьогоднішня і що вона належить до найсумніших і найганебніших сторінок національної політики КПРС. Це виявляється в тому, що росіяни в інших республіках користуються не те що максимальними правами національних меншостей, а правами господаря, до їх диспозиції існують школи, видавництва, преса, культурні установи, а меншості неросійських народів, що живуть у Росії чи розкинені по цілій імперії, тотально обезправлені і перебувають під постійним пресом русифікації. Немає, мабуть, сьогодні держави у світі, в якій національні меншості були б так позбавлені своїх прав, як це діється в СРСР. Вони не мають своїх шкіл, преси, установ, в яких могли б учити своїх дітей зберігати спадщину предків, їх мову, традицію і культуру. Їх пляново прирікають на асиміляцію. Нічого дивного, що в таких умовах, наприклад, незалежно від постійного відпливу українського населення у вигляді різних наборів поза межі України, їх число на тих чужих їм теренах меншає, вони неминуче приречені там на «злиття» з росіянами.

Це викликає незадоволення неросіян, а тим часом Москві дуже потрібно робочих рук у східних районах імперії. Тому доводиться їм

дещо поступатися, принаймні декларативно. Про це Брежнєв говорив на XXVI з'їзді КПРС у 1981 році:

«Окремо хотілось би сказати про Нечорноземну зону РРФСР. З ряду причин цей район опинився у важчих умовах порівняно з деякими іншими... Завдання це таке складне і невідкладне, що його розв'язувати слід спільними зусиллями всіх республік і по можливості в короткі строки... Склад населення радянських республік багатонаціональний, і природно, що всі нації мають право на належне представництво в їх партійних і державних органах... За останні роки значно збільшилася чисельність громадян некорінних національностей. У них є свої специфічні запити у сфері мови, культури і побуту. ЦК компартій республік, крайкоми та обкоми повинні глибше вникати в такі питання, своєчасно пропонувати шляхи їх вирішення» («Комуніст України», квітень 1981, стор. 47-48).

Від часу, коли Брежнєв говорив про ці справи, минуло майже два роки, але досі невідомо, чи справді партійні органи «глибше вникали» і розв'язували питання прав національних меншостей неросійських республік. Виходило б, що ні, бо це питання знову поставив Андропов минулого грудня під час святкувань 60-річчя СРСР: «Треба послідовно добиватися, щоб усі національності, які є в тій чи іншій республіці, були належним чином представлені в різних ланках партійних і радянських органів» («Радянська Україна», 22 грудня 1982 року).

Зате відоме щось інше, саме те, що тим часом організовано набір робочої сили неросійських народів до розбудови чи освоєння теренів Росії:

«Інтернаціоналізм політики КПРС і радянської багатонаціональної держави рельєфно виявляється на сучасному етапі в організації вирішення спільними силами всіх республік складного і невідкладного завдання швидкого розвитку Нечорноземної зони РРФСР. У свій час російський народ, російський робітничий клас відіграли вирішальну роль в розвитку національних окраїн в будівництві Турксиба, Урало-Кузбаса, освоєння цілин і т. д. Сьогодні, братні народи нашої країни, вдячні великому російському народові за його інтернаціоналістський подвиг, дають свій уділ у загальнонародне завдання Нечорнозем'я».¹⁷

Воднораз цитований тут автор кидає чимало світла на те, як розуміти нові турботи Москви про права некорінних національностей в союзних республіках і про кого саме тут ідеться. Стверджуючи, що ці некорінні національності, себто національні меншості, не є відповідно репрезентовані в партійних і державних органах окремих республік, що вони не мають забезпечених прав

---

17. Е. В. Тадевосян, «XXVI съезд КПСС об интернационалистской сущности советской государственности и национальных форм». «История СССР», ч. 4, липень-серпень 1982, стор. 5-6.

культурного розвитку і що непропорційну перевагу в керівництві республіки мають місцеві люди, Тадевосян пише:

«Поставлена XXVI з'їздом КПРС проблема включає зокрема питання представництва росіян в органах національних республік. Російське населення тих республік творить, як правило, найчисленнішу групу іншенационального населення. Так, на початку 1979 року росіяни творили 21,9% населення України, 11,9% населення Білорусії, 10,8% Узбекістану...», словом, наводить ті дані, про які згадано вище, з виразною метою довести «дискримінацію» росіян. А як ці росіяни «обезправлені», цей самий автор стверджує в іншій статті:

«Росіяни творять понад 52% населення, а серед депутатів рад мають 45%. У той же час українці відповідно 16% і 22%, казахи 2,5% і 3%, грузини 1,35% і 1,75%, лотиші 0,55% і 0,82%, естонці 0,39% і 0,45%, башкіри 0,52% і 0,67%, буряти 0,13% і 0,25% і т. д. Ці та інші численні дані переконливо спростовують злісні наклепи антирадянщиків про те, що начебто в СРСР „політично” панує російська нація, та про „придушення” прав та інтересів малих народів».¹⁸

Слід сказати, що, намагаючися довести дискримінацію росіян й упривілейоване становище українців та інших національностей, Тадевосян не говорить всієї правди, точніше, зумисне ховає кінці у воду. Бо цитований вище Куліченко наводить статистичну таблицю, в якій показано, що, наприклад, у 1980 році українці, які творили 17% відсотків населення, мали 9,82% депутатів Верховних Рад республік СРСР.¹⁹ Тадевосян умисне наводить число українців в радах депутатів взагалі, до сільрад включно, які ніякими осередками влади не є. А у верховних радах республік становище «націоналів» інше. Свідчення того ж Тадевосяна, правда, в іншому журналі: «Серед керівних робітників України є 70,4% українців, 27,1% росіян, 2,5% представників інших національностей».²⁰ Пригадуємо, що українці творять на Україні 74,9% населення, а росіяни 21,4%. Крім того, серед «керівних робітників» України, які подають українську національність при переписах населення, є деяке число національних меншостей і значне число тих, для кого українська національність має тільки формальне значення. Зрештою, справа не тільки у відсотках, бо характер самої КПУ, з якої виходять згадані «керівні робітники» — наскрізь імперський.

З погляду на все це «турботи» керівництва КПРС про долю національних меншостей неросійських народів треба сприймати дуже критично.

18. Е. В. Тадевосян, «Советский народ — социальная основа советского многонационального общенародного государства». «Государство и право», ч. 12, грудень 1982, стор. 19.

19. М. И. Куличенко, «Расцвет и сближение наций в СССР». Москва, 1981, стор. 276.

20. Е. В. Тадевосян, «Интернационализм советского многонационального государства». «Вопросы философии», 1982, ч. 11, стор. 28.

Життя в «Андрополісі»

О. Ж.

Минуло вже більше десяти років, як я не бачив Москви, тоді міста Брежнєва. Завжди цікаво порівнювати власні враження від місць, знайомих і колись бачених безпосередньо, з враженнями, які виносять інші від відвідувань тих самих місць пізніше. І тому не без цікавості взявся я перечитувати репортаж кореспондента паризької «Le Monde» Жака Амальєріка, який був акредитований у Москві на протязі п'яти років з 1973 по 1977, про його недавнє коротке повернення до радянської столиці, але вже не до міста Брежнєва, а на цей раз до міста Андропова. Він його дотепно називає «Андрополісом», створюючи тим самим своєрідну гру слів, побудовану на сполученні двох словотвірних елементів: Андро-(пов) плюс (за старогрецькою традицією) поліс (від грецького «місто»).

Що ж залишилося в столиці більшовицької імперії від недавно померлого можновладця і які зміни встиг ввести його спадкоємець?

Їдкий запах бензини, низькооктанної якості, б'є в ніс і вражає відвідувача з перших же його хвилин перебування в столиці. Це знайоме. Так було колись, десять років тому, п'ять років тому, так є й тепер. Величезні вантажні автомашини, на три чверті порожні, все ще становлять основну масу заторів вуличного руху. Знайомі силуети шапок і хусток шикуються в ті самі черги за продуктами, з тими самими «авоськами» чи портфелями. Знайомі картини, знані образи.

Але якщо придивитися ближче, уважніше, в донедавнім місті Брежнєва можна помітити й зміни, нові риси, очевидно, пов'язані з приходом до влади нового генсека. Так, наприклад, таксівок тепер можна побачити більше й частіше, ніж раніше, і якщо зовсім недавно таксист порожняком не поспішав підібрати нового пасажира, підшукуючи собі вигіднішої партії, відтепер сісти до таксіва стало легше. І цікавий деталь: відтепер водій не «забуває» відразу влучити свій лічильник, що раніше не так часто з ним траплялося.

На вулиці Горького розміщується знайома й відома на все місто крамниця лікєро-горілчанних виробів, де не так давно видовище величезної юрби, що цілоденно юрмилася біля крамниці, було нормальним явищем. Тепер крамниця, як правило, порожня десь коло першої години дня, хоч вона нормально лишається відкритою й після цього і її полиці уставлені горілкою, яка, правда, коштує 9 карбованців за пляшку, і коньяком, ціна якого тепер зупинилася на 50 карбованцях за пляшку(!) А якщо врахувати, що пересічна

заробітня платня тепер у країні місячно дорівнює 170 карбованцям, чи треба й чи варто дивуватися?

У не менш відомому в Москві розкішному гастрономі, ще й тепер популярно знаному під ім'ям свого колишнього власника як «Елисеевский магазин», не побачити великої штовханіни також. І це не без причини: в незвичній торговій тиші крамниці продавщиці продають пачку кави вагою 175 г за 3,85 карб., масло — 3,50 карб. за 1 кг, 1 кг помаранч — за 2 карб. і т. д. Це саме стосується й інших харчових продуктів, яких раніше просто неможливо було знайти, а тепер вони занадто дорогі для, скажімо, рядового вчителя, що заробляє лише 110 карб. на місяць, або для звичайної секретарки, яка починає свою службу кар'єру від 70 карб. місячно.

Пояснення всім цим дивацтвам можна знайти в пресі між рядками численних статей, невтомно присвячуваних підвищенню дисципліни праці, падінню продуктивності, як наслідку зловживання алкогольними напоями чи прогулів. Пояснення сьогодишнім проблемам, які напружують і без того напружене життя радянського громадянина, можна також знайти під час вечірніх чи то пак нічних дискусій на кухнях приватних (хоч у дійсності вони є державні, як і будь-яка інша власність в радянській державі) помешкань за куснем хліба, шматком шинки чи ковбаси й, звичайно, за чаркою «святої» горілки. І голоси нічних кухонь підтверджують те, про що «Правда» та «Известия» говорять лише евфемізмами: головним предметом зацікавлення та занепокоєності радянського громадянина тепер є кампанія повернення країни до «порядку», яку розгорнув Андропов відразу після смерті Брежнєва.

Анекдоти, що циркулюють тепер у Москві, про численні випадки перевірки документів тих, хто відвідує в робочі години кінотеатри чи навіть продуктові крамниці, базуються на дійсних фактах. Правда, після першого випадку ніяких дисциплінарних, адміністративних або карних мір проти порушників покищо не застосовують, хібащо повідомляють на підприємство чи до бюро працівника, знайденого за межами своєї праці, аж доки випадок не повториться.

Кампанія підвищення моралі «будівників комунізму» не обминула й провінції. Міліція якось зупинила поблизу Новгороду одного водія вантажної автомашини, який використовував своє службове авто в особистих інтересах, а саме: шукав для своєї родини молока, бо, за його словами, в його житловому мікрорайоні молока не було. Що, власне, й підтвердилося. А в одному з провінційних університетів недавно з'явилося оголошення, яке нагадувало викладачам про те, що вони повинні зустрічати своїх студентів в лекційних аудиторіях, себто не запізнюватися на власні лекції.

Але новітня пуристична хвиля не супроводжується в провінції спробами налагодити проблему постачання населення продукта-

ми, як це має місце в Москві і, в меншій мірі, в Ленінграді. Та ще гіршим у цьому пляні є становище колгоспників і радгоспників, як і інших жителів околиць столиці. Раніше вони мали змогу найжджати до Москви, особливо у вихідні дні, з метою самопостачання столичними продуктами. З цією метою навіть організовувалися групи «харчових екскурсій», які забезпечувалися автобусами з міського автопарку під маркою відвідування мавзолею Леніна. Тепер на станціях, що пов'язують ці околиці зі столицею, встановлено контрольні пости, які стежать за цим. Адміністрацію автопарків також попереджено проти надання автобусів.

Припинилися польоти грузинів і вірменів, які за астрономічні ціни забезпечували москвинів свіжими овочами, городиною та квітами в несезонний період. В наслідок нововведень у столиці цієї зими неможливо було дістати квітів. Колгоспні ринки можуть запропонувати м'ясо ціною 7-8 карб. за 1 кг, яке, правда, кращої якості, ніж м'ясо з державних м'ясарень, що коштує лише 2 карб. за 1 кг.

Заходи, що допомогли усунути з Москви багато сотень тисяч позастоличних споживачів харчових продуктів, не перешкодили владі фактично вести підвищення цін на деякі промтоварні вироби. І це підвищення тим ганебніше, що воно не було навіть оголошене в пресі. Таким чином, якимось прокинувшись одного «чудового» ранку в лютому, московський любитель музики раптом дізнався, що платівка на 33 обороти, яка перед тим коштувала коло 1,5 карб. за штуку, віднині підвищена в ціні до 4 карб. Одночасно підвищено ціни на багато предметів домашнього вжитку та одягу. Наприклад, жіноче драпове пальто низької якості сьогодні коштує 150 карб. і щонайменше 100 карб. коштує тепер пара хутрянних черевиків, конче потрібних на протязі багатьох місяців на рік.

Нікому з радянських громадян, що не посідають офіційного становища, не прийде в голову робити вигляд, ніби нова кампанія успішно закінчиться. Інерція останніх років правління Брежнєва, потреба задля виживання в такій задубілій економічній системі, якою є радянська, вживати найрізноманітніших засобів, які тільки можна собі уявити і які тільки можуть прийти в голову, становлять перепони, яких не можна подолати. Це не перша подібна кампанія в СРСР і, мабуть, не остання: ніщо не може змінити поведінки радянського громадянина, поки сама система лишається без змін.

Той факт, що сам Андропов сповнений рішучості, не в силі нічого змінити. Боротьба проти корупції, прогулів, низької виробничої дисципліни для нього — це перш за все засіб ще більше зміцнити своє власне керівне становище в єдинокористувачів з висуваними Брежнєва, жертвами якого вже впали міністри торгівлі, транспорту та внутрішніх справ. Це були ділянки, які найбільше критиковано перед тим. Список замін чи жертв можна

доповнити ще падінням голови Держпляну СРСР, якого замінив його заступник, а також призначенням на пост першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР Гейдара Алієва, який відзначився досить ефективною кампанією проти хабарництва в своєму Азербайджані.

Своєю поведінкою Андропов хоче підкреслити розрив з минулим. Брежнєв, як відомо, тримав себе на порядній відстані від пересічного радянського громадянина і, якщо й з'являвся на вулицях Москви, то лише в супроводі величезної кавалькади лімузин, що мчала містом з шаленою швидкістю понад 80 км на годину. Його наступник відмовився від помпезного автомобільного кортежу і, роблячи «пенінський жест», навіть з'явився 31 січня перед робітниками верстатобудівного заводу ім. Орджонікідзе.

Якщо поки не можна говорити про справжні чистки, бо звільнені достойники — це люди досить таки похилого віку, становище, що склалося в країні, можна охарактеризувати як ситуацію напруженого чекання, в першу чергу серед вищої адміністрації та середньої ланки апарату. Покищо тяжко передбачити, у що виплеться андроповський курс: у хрущовський реформізм чи в тоталітаризм вищого ступеня? Репресивний апарат його політики недавно підсилювався за рахунок звільнення Федорчука від обов'язків голови КГБ і переводу його на пост міністра внутрішніх справ СРСР та призначення генерала Чебрикова, одного з недавніх найближчих співробітників Андропова в КГБ, на його місце.

Схоже на те, що Андропов збирається завершити свою перемогу над дисидентством. На протязі кількох тижнів КГБ завдав серію відчутних ударів по тих з інакодумців, що перебували в порівняному спокої за Брежнєва. Історик-«хрущовець» Рой Медведєв дістав попередження, заарештовано карикатуриста Сисоєва, посилено заходи, щоб запобігти контактам між радянськими громадянами, які не мають офіційного становища, та іноземцями, збільшилося число несподіваних «візит» на квартири інтелігентів «оптимістами в цивільному» — агентами КГБ, які, не маючи на це офіційного дозволу, тим не менш старанно все і всюди обшукують. Були підсилені переслідування маленьких груп пацифістів, які виступають не тільки проти зменшення військових витрат лише на Заході. Непокіють недавня стаття в «Советской Росии» від 19 січня, яка сповістила про організацію центрів перевиховання осіб, які «ведуть антисоціалістичний і паразитичний спосіб життя», разом з подвоєнням строку покарання, передбаченого карним кодексом РРФСР за «паразитизм, бродяжництво чи жебрацтво» (2 роки ув'язнення замість одного).

Підвищення заробітної платні не передбачається

Мабуть, вважаючи, що чергова стаття генсека Ю. Андропова має важливе програмове значення, ЦК КПРС проголосило її 23 лютого, ще заки вона появилася в органі ЦК КПРС «Коммунист». Андропов повідомляє, що тепер опрацьовуються економічні «заходи», щоб реалізувати величезні «можливості для виявлення творчих сил, які має в собі економіка країни».

Хоч у статті жадного разу не вживається термін — економічні реформи, автор підкреслює, що «ці заходи мають бути реалістичні, пильно підготовані і мусять ґрунтуватися на законах розвитку економіки соціалізму». Ставши на шлях реалізації цих заходів, не вільно «залишити їх на півдорозі», підкреслює Андропов, натякаючи на реформи 1965 року і з деякими видозмінами 1977 року, які ледве частково пробувано здійснювати.

Говорячи про мету соціалістичної економіки, Андропов запевняє, що вона виходить в кінцевому рахунку «з інтересів трудящих», і це поєднання інтересів особистих з загальними є «рушійною силою зростання економіки».

Одночасно Андропов визнає наявність «проблем і серйозних труднощів» у розвитку економіки країни, які походять з неповаги до норм і вимог економічного життя, побудованого на «соціалістичній власності на засоби виробництва».

Усе суспільство в цілому терпить від наслідків «насильства над нормами», і саме це змушує партію, підкреслює Андропов, надавати перевагу «підвищенню продуктивності праці» і ставити під сумнів низьку видайність продукції при «колосальних капітало-вкладаннях».

Андропов вважає, що коли розподіл прибутків відбуватиметься без уваги на об'єм продукції, неминуче доведеться зіткнутися з прикрими явищами, одним з яких є незбалансованість заробітної платні з продуктивністю праці. Тут, мабуть, і є головна ідея статті Андропова:

«Підвищення заробітної платні, яке на перших порах виглядає явищем позитивним, у кінцевому рахунку може мати неґативний ефект для економічного життя в цілому. Воно породжує, зокрема, зростання попиту, який не може бути цілковито задоволений на даному рівні виробництва, перешкоджає позбутися дефіциту та його жажливих наслідків, проти яких справедливо обурюються трудящі».

«Не можна, — додає Андропов, — задоволити вимоги, які перевищують наші можливості», і тому «нашим абсолютним завданням було й буде орієнтуватися в двох напрямках: на підвищення продукції і, виходячи з цієї бази, на підвищення матеріального і культурного рівня народу».

Задля здійснення цих завдань, запевняє Андропов, треба повсюдно й суворо застосовувати на практиці марксистський принцип соціалістичного розподілу, що означає (і це багатозначно звучить в устах нового генсека) боротися проти будь-яких проявів «паразитизму», які мають місце в суспільстві.

Відкритий лист до президента США Роналда Рейгана

Шановний пане Президенте!

Мешканцєві Заходу часом дуже важко уявити ту атмосферу безправ'я, в якій існують сьогодні в'язні радянських політичних таборів. Останнім часом (кінець 1981 - перша половина 1982) різко пожорстокішав режим нашого утримання, що змушує звернутися до Вас. Можна припускати, що це «закручування гайок» чи, як говорили в сталінські часи, «затиск» є наслідком як окремих виявів поганьблення режиму (Польща, Афганістан), так і загальної кризи системи — незмінні супутники старіючої тиранії, жорстокість і абсурд пронизують сьогодні всі сфери нашого життя, нашого арештантського буття.

18 квітня 1982 року за святкування Святого Великодня просто від скромного арештантського столу, де зібралися для молитви і великодньої трапези чотирнадцять в'язнів, було кинуте на півмісяця до карцеру як «організаторів зборища» в'язнів Мирослава Мариновича, Віктора Некіпєлова, Миколу Руденка. Дивна річ, святкування Воскрєсіння Христового потрактували «зборищем», яке треба розігнати. Нам важко уявити, що в світі може існувати інша така тюрма, в якій виконання релігійного обряду карали б жорстоким карцером. Навіть у 1932 році в сталінському Соловецькому таборі особливого призначення було дозволено не тільки Великодню літургію, а й хресний хід.

13 лютого 1982 року, невідомо за які прогріхи, як можна припустити, за видання на Заході збірки віршів, позбавили групи інвалідности, а отже, визнали придатним для виконання важкої фізичної праці Миколу Руденка, інваліда другої світової війни з тяжким пораненням хребта. У березні 1982 року з абсурдного й аморального приводу — за невиконання норми виробітку — позбавили побачення з дочкою, першого можливого побачення за десять років, в'язня Володимира Балахонова. Знуцання карцером стають повсякденністю, побутом, адже туди можна кинути кожного з будь-якого, найнікчемнішого приводу: за незастебнутий гудзик, за вихід з робочого місця за десять хвилин перед закінченням (хоч ти й виконав денну норму), навіть, як це сталося з в'язнем Олександром Огородніковим, за те, що, перебуваючи в тім самім карцері, поділився ложкою баланди з товаришем, який того дня за умовами режиму мусив сидіти на хлібі і воді.

Так само часто й легко нас позбавляють найдорожчого — побачення з родичами. А це дуже тяжке покарання, адже побачення належить не раз на тиждень чи місяць — раз на рік. У лютому-квітні 1982 року з різних абсурдних «приводів» позбавили побачення Олєся Шевченка (також за святкування Великодня), Віктора Нійтсоо та ін. Родичів Генріха Аптуняна, Нораїра Григоряна й Олександра Огороднікова, які дісталися до табору за тисячі кілометрів, повернули назад, так і не давши побачень: у першому випадку нібито не знайшлося вільного приміщення, Григоряна напередодні запроторили до карцеру, дружині Огороднікова заявили, що побачення їм не можуть дати, оскільки їхній шлюб зареєстровано тільки в церкві.

Репресії і злигодні підстерігають нас на кожному кроці. Наше листування піддають найжорстокішій ідеологічній цензурі, наші листи безсоромно конфіскують (для цього досить лише таких виправдань, як «підозрілий за змістом») або «зникають по дорозі»; за кілька років до табору не дійшов жаден лист з-за кордону, «підозрілими за змістом» стають і самі відправники, в наслідок чого крізь густе сито цензора проходять в основному тільки листи від родини.

Конфіскації, які вчиняють у таборі, блюзнірські й абсурдні: у поетів конфіскують їхні вірші, у вірних — записи молитов, у в'язня Некіпелова конфіскували, знов таки як «підозрілу за змістом», Загальну Деклярацію Прав Людини, яку надіслала йому дружина в листі. У таборі заборонено користуватися й вилучено у в'язнів Біблію та іншу релігійну літературу. Полювання за словом доведено до безглуздя, до вихоплювання з рук кожного клаптя паперу, кожного рукописного рядка.

Часто трапляється й те, що можна назвати ідеологічною помстою. Незалежна позиція в'язня та його участь у колективних протестах, особливо підписання правозахисних документів і звернень, які можуть бути опубліковані на Заході, роблять цю людину відкритою для широких репресій аж до ув'язнення на кілька місяців до табірної тюрми або навіть на кілька років до спецтюрми в місто Чистополь. Так, наприклад, однією зі справжніх причин заперотрення у вересні 1981 року до Чистопольської тюрми в'язня Дана Аренберга була його спроба (легальним способом) надіслати поздоровчу телеграму прем'єр-міністрові Ізраїлю Бегінові у зв'язку з обранням його на цей пост.

Щодо закордонних публікацій, то саме зараз співробітники КГБ провадять репресії серед в'язнів з приводу нашого звернення до Вас, пане Президенте, у зв'язку з Вашою інавгурацією. В'язневі Антанасові Терляцкасу висловили погрозу, що він та інші автори цього звернення можуть дістати за нього новий термін.

Розправи зазнали всі шістнадцять учасників «страйку відчаю», що відбувся слідом за відмовою табірної адміністрації терміново викликати лікаря-фахівця до тяжкохворого (гострий нефрит) Некіпелова, який швидко знесилювався. В'язні все ж домоглися приїзду лікаря, та немалою ціною! Десять чоловік було кинуте до карцера, звідки трьох із них: Алтуняна, Огороднікова, Руденка — помістили до ПКТ. Через місяць, просто з лікарняного ліжка, туди ж перевели й Некіпелова. В'язня Юрія Федорова повернули до табору особливого режиму.

Ланцюг подібного беззаконня можна продовжувати без кінця, пане Президенте. Воно настільки поширене, що слід говорити вже не про порушення прав людини, а про заздалегідь продуману нелюдськість, про фізичні й моральні тортури, про тероризування духу та про моральне зневажання культури.

Це спонукує нас піднести питання, з яким ось уже десять-п'ятнадцять років зверталися до світу наші попередники — про міжнародне інспектування радянських політтаборів. Безстороння комісія незалежних і безпартійних західних гуманістів — письменників, адвокатів, відвідавши табори будь-якої країни, хай то буде Ольстер, ПАР чи СРСР, могла б зробити авторитетний висновок про контингент в'язнів, а отже, про моральне право уряду цієї країни звинувачувати інших у пенітенціарному придушенні інакодумства.

Знаючи Вашу рішучість у захисті свободи й світового гуманізму, пане Президенте, ми звертаємося до Вас з проханням сприяти створенню такої комісії, ми хочемо, щоб до проєкту «Істина», який Ви здійснюєте, ввійшли й

факти про радянські політтабори. Будь-яким зручним для Вас шляхом — хай то буде мадрідська зустріч чи прямі переговори — Ви могли б сприяти очищенню світу від цієї жорстокої скверни. Наявність політв'язнів у нашій просвітницькій дні є таким самим анахронізмом, як, скажімо, работоргівля. Прихильникам примату морального в усьому світі давно вже очевидне, що жадних заходів чи сфер довір'я не можна поширювати на країну, яка зачинає в тюрми і табори політичну, національну, релігійну і моральну опозицію.

З глибокою повагою — в'язні табору № 36 — Кучино:

Генріх Алтунян, Володимир Балахонов, Нораїр Григорян, Мирослав Маринович, Віктор Некіпелов, Віктор Нїйтсоо, Олександр Огородніков, Микола Руденко, Антанас Терляцкас, Олесь Шевченко.

Переклала з рос. Надія Світлична.

КОРОТКІ ВІСТКИ

Резолюція Сенату США про підтримку українських, а також інших неросійських незалежних церков на території СРСР

У зв'язку з безоглядним, безперервним переслідуванням релігії в Україні, посилаючись на Хартію Об'єднаних Націй, на її Деклярацію Прав Людини, врешті, на власну Конституцію СРСР, як на документи, що забезпечують основні права людини без різниці раси, статі, мови чи релігії, Сенат США своїм рішенням від 27 квітня 1981 року постановив прийняти резолюцію, яка звертається до уряду СРСР з закликом відновити нормальну діяльність обох українських, як також і інших неросійських незалежних церков, вжити всіх потрібних конкретних заходів для забезпечення релігії в СРСР, а також звернутися до всіх національних і міжнародних організацій для роз'яснення порушень цих прав людини в СРСР і рівно ж до їхньої підтримки для досягнення цієї мети.

Радянські муджагеддіни?

Останні повідомлення з поси-

ланнями на колишнього голову таємної поліції режиму Кармалю, недавнього відступника Гуляма Сїдїка Міракі, сповіщають про проникнення групи озброєних афганських муджагеддїнів таджикського походження на територію радянського Таджикистану за погодженням з радянськими прикордонниками-таджиками, про їхні успішні рейди на радянські військові пости та про занепокоєння в зв'язку з цим радянського уряду. Рейди продовжувалися до початку вересня. Повідомляється про значну допомогу афганським муджагеддїнам з боку їхніх радянських одноплемінників і навіть вагому співучасті останніх у рейдах, про посилення ісламських впливів у цій частині радянської імперії та про можливість приєднання до неї північних провінцій Афганістану.

Англійський Комітет на захист Чорновола

Повідомляється про заснування англійського Комітету на захист В'ячеслава Чорновола. У своєму першому бюлетені, випущеному 12 січня 1983 року, в знаменний день

роковин арешту Черновола в 1972 році, висвітлюються порівняно маловідомі на Заході обставини журналістської та громадської діяльності мужнього захисника прав людини та нації, лавреата першої нагороди для журналістів газети *Сандей Таймз* ім. Ніколаса Томаліна 1975 року Вячеслава Черновола. Бюлетень подає сумні та обурливі деталі 18 років життя, проведених у в'язницях, концтаборах і на заслання, від засуду до засуду, аж до ганебного нового, але навряд чи останнього фальшивого кримінального звинувачення 1980 року, за кілька тижнів перед скінченням терміну його внутрішнього заслання. Новозаснований комітет звертається до британських журналістів з закликом підтримати справу свого українського колеги.

Підсилення Москвою тиску на дисидентів

Під таким заголовком в газеті *Волл-стріт джорнел* від 19 січня цього року опубліковано статтю, яка передає думки та враження деяких дисидентів з СРСР, недавно висланих на Захід і нині осілих в Західній Європі, про те, чого можна чекати від нового лідерства в Кремлі в зв'язку з сильним загостренням економічного становища в «країні перемигшого соціалізму». Стаття відбиває думку про неминуче пов'язання нової, сильнішої хвилі репресій проти радянських дисидентів з нинішнім загостренням економічної кризи в країні. Чим гірший економічний стан в СРСР, тим сильніші репресії проти інакодумців — ця думка червоною ниткою проходить через усі вис-

ловлювання нових емігрантів з примусу. Вигнані малюють моторошну картину гострої нестачі найпотрібніших харчових продуктів, передають цікаві деталі та описують конкретні випадки придушення друкованого слова в Радянському Союзі, звертають увагу на небезпечні розміри, яких досягла військова машина СРСР на тлі і очевидно за рахунок економічного безладдя, та тотальної задушеності найменшого прояву вільної думки, пояснюють мотиви, якими керується Москва, висипаючи дисидентів на Захід замість їхнього ув'язнення в концтаборах та тюрмах.

Східні дивізії папи

Під таким заголовком в англійській газеті «Спектейтор» від 16 січня 1983 року з'явилася стаття Богдана Нагайла, в якій автор коментує активізацію сил релігійного, а в випадку західноукраїнських і литовських католиків національно-релігійного опору через ту моральну та іншу підтримку від Ватикану, яку католики країн Східної Європи дістали через обрання «слов'янського папи», особливо в зв'язку з недавніми історичного значення поповненнями в «кардинальському колеґіумі» за рахунок східноєвропейських призначень, зокрема лотиського. Автор детально та цікаво розповідає про життєдайність та здатність до відновлення серед забутої католицької пастви Західної України та Литви, про збільшення занепокоєності радянського режиму, про ескаляцію атак в його пресі проти папи та його політики в питанні прав католиків комуністичних країн.

Афоризми Огюста Ренуара

Батьки формують дітей, але після народження. А до того діють сотні впливів, сліди яких неможливо простежити. Геній Моцарта, можливо, походить від грецького пастуха, який ще перед добою християнства був зворушений шумом вітру в очереті.

За кілька поколінь можна виплекати рисистого коня. Але рецепт, як виплекати Делякруа, менше відомий.

Більшість вад і чеснот дитина завдячує тим, хто її виховав. Син короля, викрадений циганами, буде так само красти курей, як й інші цигани... можливе, одначе, що в його способі красти курей буде щось і королівське.

Нам оповідають, що дерево являє собою не що інше, як сполуку хемічних елементів. Мені ж приємніше вірити, що воно створене Богом і в ньому живе німфа.

Вони намагаються оголосити Нептуна й Венеру не існуючими. Даремно. Вона існує в вічності! Така, як її намалював Боттічеллі.

Усе те, що я називаю граматиною чи найпростішим визначенням мистецтва, міститься в одному слові: неправильність.

Земля не кругла. Помаранча не кругла. Жодна її долька не рівна іншій ні формою, ні вагою. Розламайте ці дольки: в них буде не однакове число зернят і зернята не будуть однакові.

Листок дерева... візьміть сто тисяч інших цього ж роду, з того самого дерева, - не знайдете другого такого самого.

Біда, як мистець переконаний у своїй геніяльності: пропаший він! Рятуюнок у тому, щоб працювати, як простий робітник, і не дерти носа.

Щойно, як випадають усі зуби, дістанеш змогу купити найсмачніший біфштекс.

...Якби християнство запанувало в своїй первісній формі, ми не мали б ні чудових катедр, ні скульптури, ні малярства. На шастя, не всі єгипетські й грецькі боги вимерли, бо це ж вони врятували красу, увійшовши в нову релігію.

Я геній? Дурний жарт! Я не вживаю наркотиків, ніколи не мав сифілісу і не є педерастом! Отож?..

За книжкою: Jean Renoir, Pierre-Auguste Renoir, mon pere (Gallimard, Paris, 1981).

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Олег Зуєвський*: Кассіопея IV.
8 *Василь Сокол*: Дні давньої весни.
18 *Шарль Бодлер*: Веселий мрець. *Переклав*
Мойсей Фішбейн.
19 *Юрій Клиновий*: Василь Сімович — мій учитель.
27 *Богдан Певний*: Діалоги в «елевейторі»
й поза ним.

СИЛЮЕТИ

- 52 *Михайло Хейфец*: В'ячеслав Чорновіл — зеківський генерал.

З НЕДАВНЬОГО МИНУЛОГО

- 72 *Надія Світлична*: Погром з продовженням (II).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 100 *Мирослав Прокоп*: На новому етапі національної політики КПРС.
117 *О. Ж.*: Життя в «Андрополісі».
121 Підвищення заробітної платні не передбачається.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 123 Відкритий лист до президента США Р. Рейгана.
125 Короткі вістки.

КІНЦЕВА СТОРІНКА

- 127 Афоризми Огюста Ренуара.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows.
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Hlytzykj
254 West 31st St. 8 th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** Nina Hlytzykj
254 West 31st St. 8 th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ**місячника «СУЧАСНІСТЬ»**

на 1983 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуеля	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвище представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вплат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Василь Барка

СВІДОК ДЛЯ СОНЦЯ ШЕСТИКРИЛИХ

Строфічний роман

«Сучасність». 1981, 4 томи, 500 стор. кожний. У твердій обкладинці. Вступна стаття Віталія Кейса. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Видаєння здійснене заходами Кураторії та Ділового комітету фонду видання творів Василя Барки — завдяки передплатам і пожертвам шанувальників Барки.

«Свідок» — це епопея української людини нашого сторіччя — через комуністичний «рай» до виходу на еміграцію.

Видавництво ще має до продажу обмежену кількість комплектів «Свідка».

Ціна 100 ам. дол.

Йосип Гірняк

СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Слупчинського. 52 стор. фотографій.

Спомини Йосипа Гірняка — від раннього дитинства до еміграції — це не тільки автобіографія автора. Це історія українського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акторів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і культурне життя України, яка захоплює читача від першої до останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA